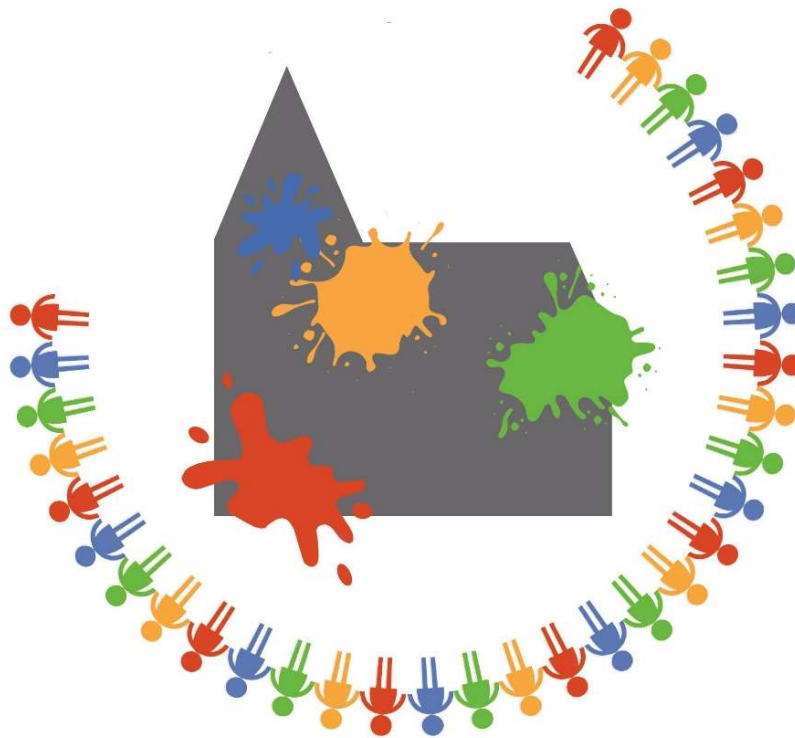

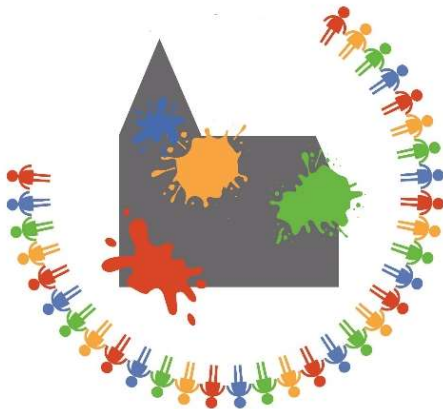
Samen kliederen om kerk te zijn

Een praktisch-theologisch onderzoek naar
kliederkerk als nieuwe vorm van kerk

Martha Kroes

Samen klieren om kerk te zijn

Een praktisch-theologisch onderzoek
naar kliederkerk als nieuwe vorm van kerk

Masterthesis Praktische Theologie
vakgebied Practices

Master Predikantschap
Protestantse Theologische Universiteit
locatie Groningen

Begeleider:

Dr. M. van der Meulen,
universitair docent godsdienstsociologie

Beoordelaar:

Dr. P.E.M. Meijers,
universitair docent diaconaat

Martha Kroes
studentnummer 1300202
Sexbierum, 12 januari 2023

VOORWOORD

Creatief kliederen en stevig worstelen, pieken op vleugels van enthousiasme en vleugellam geslagen aan de grond: dat omschrijft wel de uitersten van het wordingsproces van deze masterthesis. Net zo grillig als het weer op Terschelling, waar ik de laatste anderhalf jaar geregeld naar toe vluchtte voor rust en focus.

Voor mij is het heel bijzonder dat hij er nu ligt: de masterscriptie over kliederkerk. Met gevoelens van opluchting, tevredenheid, dankbaarheid en ook ontroering zet ik nu een punt achter die mooie studie theologie, bijna 45 jaar nadat ik er aan begon. Niet omdat ik genoeg van studeren heb: dat blijf ik echt mooi vinden en blijf ik vast doen. Wel om de theologische opleiding tot predikant af te ronden.

Graag sta ik even stil bij een aantal mensen en groepen, die mij gesteund hebben om zover te komen. Allereerst denk ik aan mijn ouders Auke en Aaltje. Als boeren met alleen lagere school hebben ze mij altijd gesteund met hun warmte en praktisch zorgende handen. Ik sta op hun schouders.

Ik denk ook aan de vele mensen die mij door de jaren heen inspireerden om de studie steeds weer op te pakken: theologen van alle continenten met wie ik in Bossey studeerde (1981/1982); de vele vrouwen en mannen die ik als predikant nieuwe wegen zag banen in de kerk waardoor ze mij het vertrouwen gaven dat er ook voor mij plek in de kerk zou zijn; en de pioniersgroep rond de “Seizoensvieringen” in Drenthe (2008-2012): deze vrouwen gaven mij het zetje om te starten met de predikantsmaster aan de PTHU.

Mijn werk doe ik in de Protestantse gemeente Sexbierum-Pietersbierum, waar ik alle steun heb gekregen om te studeren. Het geduld, vertrouwen en meeleven van de mensen is hartverwarmend.

Ik denk met veel plezier aan de enthousiaste, inspirerende gesprekken met Nelleke Plomp, projectleider kliederkerk bij de PKN: ze hebben mij op gang geholpen en geregeld nieuwe ideeën en gegeven. Het was bijzonder hoe snel de drie kliederkerken in Goutum-Zuiderburen, Spijkenisse en Surhuisterveen mij konden ontvangen en te woord staan voor het praktijkonderzoek: geweldig.

De kundige, wijze begeleiding van Marten van der Meulen heb ik echt gewaardeerd. En zeker ook de rust die hij uitstraalde en de relativerende opmerkingen als ik weer eens vastliep.

Tenslotte heb ik heel veel respect voor Evert Jan, die als partner altijd in mij is blijven geloven. Ik prijs me gelukkig met zijn zorg, de vele kookbeurten afgelopen jaar en het klankbord willen zijn voor mijn frustraties en momenten van euforie. Dat is pas liefde.

Ties Jan, Aaltsje, Cornelia en Aukje hebben me elk op een eigen manier moed gegeven en gemotiveerd. De prachtige illustratie op de voorkant heeft Aukje ontworpen.

Met hun eigen studies en scriptie-worstelingen zijn ze mij voorgegaan. Dat heeft mij ook op sleeptouw genomen, evenals de lieve woorden, duimpjes, elleboogjes en hartjes. Soms kwam er 's ochtends een video-call om samen de dag op te starten en te plannen. Er ging wel eens een mee naar Terschelling om te koken of met mij in de koude zee te duiken. In de laatste weken bleven ze wijselijk op stille afstand. Wat een voorrecht om mijn leven met deze mooie jonge mensen te mogen delen.

INHOUDSOPGAVE

1	INLEIDING	6
1.1.	Oude en nieuwe vormen van kerk	6
1.2.	Onderzoek naar kliederkerk als nieuwe vorm van kerk	7
1.3.	Positionering en doelstelling van het onderzoek	8
1.4.	Benadering en methoden van onderzoek	9
1.5.	Opbouw van het onderzoek	12
2	KLIEDERKERK ALS NIEUWE VORM VAN KERK IN DE CONTEXT VAN DEZE TIJD	13
2.1.	De postmoderne tijd als context van nieuwe vormen van kerk	13
2.2.	De missionaire beweging als speelveld van nieuwe vormen van kerk	15
2.3.	Ecclesiologische essenties van nieuwe vormen van kerk	21
2.4.	Ecclesiologische essenties in kliederkerk	25
3	DE PRAKTIJK BESCHREVEN: MESSY, GEKLIEDER, EEN ONTDEKKINGSTOCHT	31
3.1.	Kliederkerk als contextuele gemeenschap	32
3.2.	Kliederkerk als missionaire geloofsgemeenschap	36
3.3.	Kliederkerk als kerkelijke gemeenschap	39
4	DE PRAKTIJK GEANALYSEERD: HOBBELS OF WERK IN UITVOERING	41
4.1.	De kwetsbaarheid van kliederkerk als kerkelijke gemeenschap	41
4.2.	Kliederkerk als oefenplek voor geloof	42
4.3.	Opnieuw leren zien en spreken	43
4.4.	Wat leert de praktijk van kliederkerk over kliederkerk als kerk in deze tijd?	44
5	CONCLUSIE: SAMEN KLIEDEREN OM KERK TE ZIJN	46
5.1.	Kliederkerk als klein 'koninkrijk' in de context	46
5.2.	Creatief kerk-zijn met begeistert lef	47
5.3.	Kliederkerk als verbindende gemeenschap van navolging	47
5.4.	Op welke wijze is kliederkerk kerk in de context van deze tijd?	49
	BIJLAGE 1: Vragen en aandachtspunten interviews en focusgroep gesprek	51
	BIJLAGE 2: Gebruikte codes en categorieën bij analyse praktijkdata	52
	LITERATUUR	53
	DIGITALE BRONNEN	54

1. INLEIDING

1.1. OUDE EN NIEUWE VORMEN VAN KERK

Eén van de belangrijkste aspecten van de kerk is voor mij altijd geweest: dat je er samen met andere mensen je leven en geloven deelt in een gemeenschap van verbondenheid, die je inspireert om buiten die gemeenschap ook zo te leven. Het goede van de kerk als gemeenschap mocht ik als kind en tiener in de jaren 60 en 70 van de vorige eeuw ervaren in de hechte gemeenschap van een kleine Hervormde plattelandsgemeente. In die gemeenschap leefden we met elkaar mee. Hele families van kleuters tot ouders en grootouders vierden samen de zondagse dienst, er was nog geen kinderoppas of -nevendienst. Ook als kritische tiener bleef ik gaan: omdat het goed was daar samen te zijn.

In de jaren 90, inmiddels zelf een jonge ouder, miste ik juist die gemeenschap. Op zondag zaten de kinderen in hun eigen ruimte. Het groeiende aanbod van verschillende diensten en activiteiten met elk een eigen publiek, weerspiegelde de postmoderne fragmentarisering en individualisering in de maatschappij. Tegelijkertijd zette het proces van krimp in de kerk steeds breder door en voelde een groeiende groep mensen zich niet langer verbonden met de gemeenschap van hun kerk.

De laatste twee decennia is een tegenbeweging zichtbaar. Pionierend gaan mensen op zoek naar nieuwe vormen van kerk zijn, soms als activiteit van een kerk, soms als autonoom pioniersproject. Er ontstaan nieuwe gemeenschappen, waar mensen geloven en leven samen delen. Daardoor geïnspireerd startte ik de predikantsopleiding aan de PTHU en liep stage in de Protestantse gemeente Goutum c.a.¹ Daar nam ik deel aan brainstormsessies over de toekomst van de gemeente en de plek van jongere generaties daarin. Met een klein team begonnen we een kliederkerk in het wijkgebouw van Zuiderburen, een Vinex-wijk in Leeuwarden. In deze wijk was geen zelfstandige (wijk)gemeente, kerk of kerkgebouw. We ontwikkelden een eigen vorm van het concept 'kliederkerk' en kozen een naam die daarbij paste: Ontdekkerk.²

Rondom de Ontdekkerk in Zuiderburen is een netwerk ontstaan van jongere en oudere mensen die zoeken naar nieuwe vormen van geloven en kerk-zijn. Kinderen maken er nieuwe vrienden, volwassenen treffen elkaar daar en buiten de vieringen. Of de Ontdekkerk als een nieuwe vorm van kerk gezien kan worden, is een lastige vraag. Als project wordt het gefaciliteerd door de Protestantse gemeente Goutum, maar het functioneert zelfstandig. In haar nieuwe beleidsplan opteert de gemeente voor verbreding van de Ontdekkerk in Zuiderburen tot een 'ontdekkende kerk in de wijk', door daarbij aan te haken met geloofsverdiepende activiteiten.³

Deze situatie is exemplarisch voor meerdere kliederkerken in Nederland. Elk hebben ze een eigen karakter, bestaanswijze, en soms ook naam, die samenhangt met factoren als mate van zelfstandigheid en de eigen maatschappelijke context. Ze zijn onderling verbonden in een netwerk via sociale media, gefaciliteerd door de Protestantse Kerk in Nederland (PKN)⁴. Die biedt ook theologische, creatieve en praktische ondersteuning. Volgens het rapport van de PKN 'Bevindingen en lessen na ruim vijf jaar kliederkerk' is de helft van de deelnemers aan een kliederkerk niet betrokken bij een kerk of kerkelijke

¹ Protestantse gemeente Goutum c.a., zie website: <https://goutum.protestantsekerk.net> (d.d. 25-11-2022).

² Zie facebookpagina: <https://www.facebook.com/Ontdekkerk-Agneskerk-919182124900707> (d.d. 25-11-2022).

³ Zie: https://goutum.protestantsekerk.net/beleidsplan_en_jaarplan (d.d. 25-11-2022).

⁴ Zie website: <https://protestantsekerk.nl/thema/kliederkerk> (d.d. 05-08-2022).

activiteit, en noemt een derde zichzelf niet-gelovig.⁵ De aantrekkingskracht is groot: in acht jaar tijd is het aantal kliederkerken gegroeid naar bijna 250.

De enorme groei van kliederkerk fascineert mij en roept tegelijkertijd vragen op. Spelen specifieke kenmerken van deze tijd als context een rol in de aantrekkingskracht van kliederkerk? Kunnen we kliederkerk zien als een nieuwe vorm van kerk? En wat maakt een kliederkerk dan tot kerk?

1.2. ONDERZOEK NAAR KLIEDERKERK ALS NIEUWE VORM VAN KERK

De hiervoor beschreven ervaringen, gedachten en vragen zijn de aanleiding tot het schrijven van deze masterthesis. Daarin is de centrale onderzoeksvraag:

Op welke wijze is kliederkerk kerk in de context van deze tijd?

Het onderzoek naar deze vraag heb ik uitgevoerd aan de hand van drie deelvragen:

1. Welke ecclesiologische essenties zijn aan te wijzen in kliederkerk als kerk in deze tijd?
2. Op welke wijze ervaren betrokkenen van lokale kliederkerken hun kliederkerk als kerk?
3. Wat leert de praktijk van lokale kliederkerken over kliederkerk als kerk in de context van deze tijd?

Een aantal begrippen en keuzes in de onderzoeksvraag en de deelvragen licht ik kort toe.

Kliederkerk

Het concept 'kliederkerk' is gebaseerd op de Engelse *Messy Church*.⁶ In 2004 startte Lucy Moore, lerares en vrijwilliger in de Anglicaanse kerk, *Messy Church* als nieuwe vorm van kerk voor gezinnen die door de zondagse dienst niet meer bereikt werden. Tien jaar later begon in Nederland de eerste kliederkerk. Het concept 'kliederkerk' is een laagdrempelige vorm van kerk-zijn, die aansluit bij de context van gezinnen. Samen met kinderen, (groot)ouders en andere belangstellenden, worden op een interactieve, speelse, creatieve, en vierende manier Bijbelverhalen verkend, en verbonden met geloven en leven in deze tijd. De locatie en sfeer zijn open, gastvrij en naar buiten gericht. Samen eten is een vast onderdeel. Ontmoeting, onderlinge relaties en gemeenschapsgevoel staan centraal. In elke kliederkerk draait het om samen ontdekken, samen vieren en samen eten, op een manier die past bij de eigen context.

De naam "kliederkerk" wordt gebruikt door de PKN en door het merendeel van de lokale kliederkerken. Zij verwijzen met deze naam naar zowel het concept 'kliederkerk' als de lokale fysieke uitingsvorm ervan. Een kleiner deel van de lokale kliederkerken kiest een eigen naam, passend bij de eigen context. Soms roept de naam "kliederkerk" weerstand op: de associatie met kliederen roept dan het beeld op van een oppervlakkige kerk die zich alleen bezighoudt met kinderen en knutselen.

De naam "*Messy Church*", vrij vertaald als 'rommelige kerk', 'chaotische kerk', zet de naam "kliederkerk" in een ander licht. Het gaat niet om het geklieder in de activiteiten van een kliederkerk, al mag dat er ook zijn. De woorden 'kliederen' en '*messy*' verwijzen naar een theologische duiding van het dagelijks leven van mensen en de aanwezigheid van God daarin. Het dagelijks leven, zeker dat van gezinnen, is hectisch, chaotisch, rommelig en gebrekkig. Midden in de chaos en het gebrekkige geklieder van mensen om iets

⁵ Zie: 'Bevindingen en lessen na ruim vijf jaar kliederkerk', Rapport PKN, 2019, via website PKN: <https://protestantsekerk.nl/nieuws/kliederkerk-is-succesvolle-aanvulling-op-reguliere-kerkdienst/> (d.d. 27-11-2022).

⁶ Zie de website van *Messy Church*: <https://www.messychurch.org.uk/> (d.d. 27-11-2022).

van hun leven te maken, kan God ontdekt en gezien worden. Juist daar kan kerk ontstaan.⁷ Deze theologische duiding en het feit dat het de algemeen gebruikte naam in Nederland is, zijn voor mij reden om in dit onderzoek de naam “kliederkerk” te gebruiken.

De context van deze tijd

De keuze om aan de onderzoeksvraag ‘in de context van deze tijd’ toe te voegen, heeft te maken met het tijd-eigene van kliederkerk, *Messy Church*, en andere nieuwe vormen van kerk. Het is plausibel om te stellen dat elke tijd eigen gestalten van ‘kerk’ kent. De continu veranderende vormen van kerk-zijn vallen daarbij in het oog. Maar de kenmerken van een specifieke tijd hebben ook invloed op inhouden van geloven en kerk-zijn. Het feit dat kliederkerk en *Messy Church* in korte tijd zo snel gegroeid zijn, is aanleiding om kliederkerk in de context van deze tijd te onderzoeken, en de kenmerken van deze tijd die mogelijk van invloed zijn op kliederkerk als nieuwe vorm van kerk, kort te analyseren.

Ecclesiologische essenties

Wat is het eigene van de kerk, wat zijn de kenmerken van nieuwe vormen van kerk?

De elementen van kerk-zijn die ik in mijn onderzoek naar deze vragen formuleer, vat ik samen onder het begrip “ecclesiologische essenties”. Deze term leen ik van de nota van de PKN *Mozaïek van Kerkplekken*, geschreven door Reinier de Reuver en Martijn Vellekoop.⁸ De nota noemt “tien essenties van kerk-zijn”⁹ voor nieuwe kerkplekken die zelfstandig willen worden.

Vanwege het praktisch-theologische karakter van mijn onderzoek zoek ik naar ecclesiologische essenties in de geleefde praktijk van kliederkerk en andere nieuwe kerkvormen in de context van deze tijd. Daarin weet ik me geïnspireerd door de Engelse praktisch-theoloog Clare Watkins, die ecclesiologie niet als een theorie of product ziet, maar als een proces in de geleefde, getheologiseerde werkelijkheid.¹⁰

1.3. POSITIONERING EN DOELSTELLING VAN HET ONDERZOEK

In dit praktisch-theologisch onderzoek ligt het uitgangspunt, speelveld en de richting van theologiseren in de geleefde praktijk van nieuwe vormen van kerk, meer specifiek die van kliederkerk. Daarmee wil ik bijdragen aan het academisch-theologische debat over nieuwe vormen van kerk in Nederland, en tegelijkertijd inspelen op de maatschappelijke praktijk van zich ontwikkelende nieuwe kerkvormen.

Het academische debat over nieuwe vormen van kerk

Het academische praktisch-theologische debat over nieuwe vormen van kerk in Nederland wortelt in de West-Europese context van krimp van traditionele kerken en het tegelijkertijd ontstaan van nieuwe vormen van kerk. In die context komen vragen op naar de essenties van kerk-zijn in deze tijd.

⁷ Zie ook website PKN: <https://protestantsekerk.nl/fag/waarom-de-naam-kliederkerk/> (d.d. 27-11-2022).

⁸ Reinier de Reuver en Martijn Vellekoop, *Mozaïek van kerkplekken: over verbinding tussen bestaande en nieuwe vormen van kerk-zijn*, Utrecht: Dienstenorganisatie Protestantse Kerk in Nederland, 2019.

⁹ Reuver en Vellekoop, 26.

¹⁰ Clare Watkins, ‘Practising Ecclesiology: From Product to Process: Developing Ecclesiology as a Non-Correlative Process and Practice through the Theological Action Research Framework of Theology in Four Voices’, *Ecclesial Practices* 2, 1 (2015): 23-29.

Het theologische debat over die vraag wordt al langere tijd gevoerd in de Engelse beweging *Fresh Expressions of Church*¹¹ – een missionaire beweging ontstaan vanuit de Anglicaanse kerk, met de *Messy Church* als belangrijke speler in het veld. In de Nederlandse context geeft de missionaire beweging van pioniersplekken en kliederkerken aanleiding tot vergelijkbare vragen over de essenties van kerk-zijn in deze nieuwe geloofsgemeenschappen. In mijn visie kan het gesprek daarover niet gevoerd worden zonder gedegen praktisch-theologisch onderzoek naar de geleefde praktijk van die gemeenschappen. In die opvatting weet ik mij gesteund door praktisch-theoloog Henk de Roest, die verwijst naar de praktijk van een kerkelijke gemeenschap als de plek waar haar identiteit zichtbaar wordt.¹²

Dit praktisch-theologisch onderzoek beoogt de ecclesiologische essenties van kliederkerk te analyseren. Daarmee denk ik bij te dragen aan het theologische debat over nieuwe vormen van kerk in de context van deze tijd.

De maatschappelijke praktijk van nieuwe vormen van kerk

In Nederland is een levendige praktijk van nieuwe vormen van geloven en kerk-zijn. Nieuwe manieren van geloven en spiritualiteit blijken springlevend, zoals onder andere onderzoek van de Amerikaanse godsdienstsocioloog Nancy Ammerman aantoonst.¹³ Geloof is dan wel minder te vinden in bestaande kerken, maar zeker niet afwezig in de maatschappij. Geloof wordt beleefd en geleefd in netwerken van mensen die samen zoeken naar nieuwe vormen en inhouden van geloven in de context van hun dagelijks leven. Kliederkerk zie ik als een nieuwe gemeenschap waarin mensen elkaar netwerkend vinden in hun zoeken naar geloof en zingeving in relatie met het eigen leven als gezin en als generaties bij elkaar. Dit onderzoek naar de manier van kerk-zijn in kliederkerk heb ik mede vanuit de visie van Watkins gedaan: als een zoektocht naar de werkzaamheid van de Geest in nieuwe gemeenschappen, een aan het licht brengen van 'kerk'.¹⁴ Daarmee hoop ik kliederkerken en andere pionierende groepen in Nederland te inspireren in hun ontwikkeling als nieuwe vorm van kerk.

1.4. BENADERING EN METHODEN VAN ONDERZOEK

Benadering van het onderzoek als geheel

De onderzoeksvraag is geëxploreerd in literatuur over nieuwe vormen van kerk in deze tijd en ecclesiologische essenties daarin, en vervolgens verkend in een praktijkonderzoek bij drie lokale kliederkerken. De data uit het praktijkonderzoek heb ik in gesprek gebracht met de literatuur, om van daaruit de onderzoeksvraag te beantwoorden.

¹¹ Zie de website van *Fresh Expressions*: <https://freshexpressions.org.uk/> (d.d. 27-11-2022).

¹² Henk de Roest, *Een huis voor de ziel: gedachten over de kerk voor binnen en buiten*, Zoetermeer: Meinema, 2010, 120–21.

¹³ Nancy Ammerman, *Sacred Stories, Spiritual Tribes: Finding Religion in Everyday Life*, Oxford: Oxford University Press, 2014, 5–10.

¹⁴ Clare Watkins, *Disclosing Church: An Ecclesiology Learned from Conversations in Practice* (Explorations in Practical, Pastoral and Empirical Theology), Abingdon, Oxon: Routledge, Taylor & Francis Group, 2020, 1.

De collaboratieve benadering¹⁵ waarmee ik dit onderzoek in voorjaar 2019 begon, had ik graag willen voortzetten. De aanpak volgens Watkins' conversational approach,¹⁶ die De Roest een relationele benadering¹⁷ noemt, beoogt een diepgaande dialoog tussen kennis uit het academische veld en kennis uit het praktijkveld. Die dialoog ligt me na aan het hart, maar bleek in het kader van deze thesis te tijdrovend en daarom heb ik die benadering los moeten laten.

In de benadering van het praktijkonderzoek heb ik gebruik gemaakt van de "*Theology in four voices*"¹⁸ van Watkins: theologie als een proces van vier onderling verweven en elkaar beïnvloedende theologische 'stemmen'. De vier stemmen zijn te benoemen als: formele theologie (wetenschappelijk), normatieve theologie (vanuit de autoriteit van de eigen kerkelijke traditie of groep), gearticuleerde theologie (zoals in de praktijk verwoord en geuit), en geleefde theologie (zoals in de praktijk belichaamd).

Vooral de gearticuleerde en belichaamde theologie hadden mijn aandacht: wat werd er in de praktijken van kliederkerk expliciet gezegd en wat zag ik er impliciet belichaamd? Beide theologische stemmen bleken van invloed op de ecclesiologische essenties van kliederkerk.

Selectie kliederkerken voor praktijkonderzoek

Het praktijkonderzoek heb ik uitgevoerd bij drie lokale kliederkerken: Kliederkerk Spijkenisse, Messy Church Surhuisterveen, Ontdekkerk Goutum-Zuiderburen.¹⁹

Bij de selectie van deze drie kliederkerken heb ik twee criteria gehanteerd: 1) de kliederkerk is minstens twee jaar actief; 2) de kliederkerk komt minimaal vijf à zes keer per jaar samen.

Deze twee criteria zag ik als een minimale basis van een kliederkerk om een vorm van gemeenschap te hebben kunnen ontwikkelen, me realiserend dat ze geen garantie waren voor die basis.

Methoden in het praktijkonderzoek

Voor het genereren van relevante data heb ik vier methoden gebruikt: participerende observaties, interview, focusgroep gesprek, expertinterview. De data vanuit de observaties, interviews en het focusgroep gesprek heb ik met elkaar geïntegreerd in een methodische *triangulatie*: deze data uit verschillende bronnen konden elkaar zo aanvullen, verdiepen, scherpstellen, en ook onderlinge inconsequenties blootleggen.²⁰

¹⁵ In 2019 startte ik het onderzoek in samenwerking met Nelleke Plomp, projectleider kliederkerk bij de PKN, en Marten van der Meulen, wetenschappelijk beleidsmedewerker bij de PKN en begeleidend docent aan de PThU.

¹⁶ Watkins, *Disclosing Church*, 246–47.

¹⁷ Henk de Roest, *Collaborative Practical Theology: Engaging Practitioners in Research on Christian Practices*, (Theology in Practice 8), Leiden: Brill, 2020, 47.

¹⁸ Watkins, *Disclosing Church*, 39–51.

¹⁹ Zie de websites: Kliederkerk Spijkenisse, <http://kliederkerkspijkenisse.nl>, PKN Surhuisterveen, <https://www.pkn-surhuisterveen.nl/voor-jou/kerkdiensten>, PKN Goutum c.a., <https://goutum.protestantsekerk.net/jeugdwerk> (d.d. 27-11-2022). In de officiële naam van de "Ontdekkerk" is niet de naam van de gemeente of de locatie toegevoegd ('Goutum' of 'Zuiderburen'), zoals wel het geval is in de namen van de twee andere kliederkerken in dit onderzoek ('Spijkenisse' en 'Surhuisterveen'). Omwille van de duidelijkheid voeg ik de naam van de gemeente en de locatie van de "Ontdekkerk" toe in dit onderzoek: Ontdekkerk Goutum-Zuiderburen.

²⁰ Jennifer Mason, *Qualitative Researching*, London: Sage, 2005², 190.

Participerende observatie

In Kliederkerk Spijkenisse en in Messy Church Surhuisterveen heb ik een participerende observatie gedaan. Het was een goede manier om de sfeer en groepsdynamiek van de kliederkerken als nieuwe vorm van kerk te proeven. In de opbouw van de bijeenkomst en de invulling van de onderdelen heb ik gelet op waarneembare ecclesiologische essenties daarin. In Ontdekkerk Goutum-Zuiderburen heb ik geen observatie gedaan. Mijn actieve participatie daar als theologisch begeleider in de afgelopen jaren maakte het lastig om met de blik van een buitenstaander te observeren.

De data van de observaties zijn in een schriftelijk verslag neergelegd. Daarin heb ik onderscheid gemaakt tussen observaties, mini-verbatims van korte gesprekken, en eigen reflecties. De personen met wie een gesprek is gevoerd, hebben in het verslag gefingeerde namen.

Interviews

In de kliederkerken van Surhuisterveen en Spijkenisse heb ik elk twee interviews gehouden, in de kliederkerk van Goutum-Zuiderburen één interview. In deze vijf mondelinge, half gestructureerde interviews kon ik verder de diepte in gaan, door samen te reflecteren op de ervaringen en visie van de geïnterviewden met betrekking tot de eigen kliederkerk als kerk.²¹

De vijf geïnterviewde personen waren op dat moment (of tot kort daarvoor) bij hun kliederkerk betrokken als lid van het organiserend kernteam of als vrijwilliger. In die betrokkenheid veronderstelde ik een langere, continue binding met hun kliederkerk, waardoor zij naar verwachting uit een bredere of dieper gaande ervaring zouden kunnen putten. Op basis daarvan achtte ik bovendien de ontwikkeling van een eigen visie op het kerk-zijn van hun kliederkerk als een reële mogelijkheid.

De vijf geïnterviewden varieerden in leeftijd: een dertiger, een veertiger, twee vijftigers, een zeventiger. Allen woonden samen met een partner, vier van hen ook met jonge kinderen en/of tieners.

De geluidsopnames van de interviews zijn geanonimiseerd en getranscribeerd tot schriftelijke data. Daarin hebben de geïnterviewde personen en personen naar wie zij verwijzen, gefingeerde namen.

Focusgroep gesprek

In Ontdekkerk Goutum-Zuiderburen heb ik een focusgroep gesprek georganiseerd. Tijdens het gesprek kon ik de deelnemers in hun collectieve interactie observeren, een mogelijkheid die ik in de twee andere kliederkerken had tijdens de participerende observaties. In de focusgroep kwamen individuele en collectieve ervaringen met kliederkerk als kerk op tafel in een wederkerig vragend en reagerend proces. Aan het focusgroep gesprek namen zes personen deel: drie personen waren op dat moment lid van het organiserende kernteam en drie waren trouwe bezoeker vanaf het begin. De leeftijd was verdeeld: een dertiger, twee veertigers, twee vijftigers en een zestiger. Vijf personen woonden in gezinsverband met een partner en jonge kinderen en/of tieners, één persoon woonde alleen. De zes personen kenden elkaar goed, ook via school, kerk of andere activiteiten in de wijk.

De geluidsopname van dit focusgroep gesprek is geanonimiseerd en getranscribeerd tot schriftelijke data. Daarin hebben de deelnemers en personen naar wie zij verwijzen, gefingeerde namen.

²¹ Voor de interviews en het focusgroep gesprek hanteerde ik dezelfde vragen en aandachtspunten: zie bijlage 1.

Codering en analyse van praktijkdata

De analyse van de schriftelijke data van de participerende observaties, interviews en het focusgroep gesprek vond plaats middels codering. De ruim twintig codes werden ondergebracht in vijf categorieën.²² In hoofdstuk 3 en 4 worden de gecodeerde data thematisch beschreven, respectievelijk geanalyseerd.

Expertinterview

Een paar voorlopige bevindingen uit het praktijkonderzoek heb ik in een expertinterview besproken met Nelleke Plomp, projectleider kliederkerk in de PKN, evenals enkele vragen vanuit de literatuur. Uit hoofde van haar functie kent zij de praktijk van kliederkerken en kon zij haar visie geven op de ecclesiologische essenties van kliederkerk als nieuwe vorm van kerk. Dat heeft mij geholpen om tot een scherpere analyse van de praktijkdata van de drie kliederkerken te komen. Het interview bood tevens interessante inzichten die verdisconteerd zijn in het gesprek met de literatuur.

1.5. OPBOUW VAN HET ONDERZOEK

Hoofdstuk 2 start met een bespreking van literatuur over nieuwe vormen van kerk en de daarin te identificeren essenties van kerk-zijn. De ecclesiologische essenties die ik van belang acht voor nieuwe vormen van kerk in deze tijd, gebruik ik voor een analyse van de kernwaarden van kliederkerk, om de eerste deelvraag te beantwoorden: welke ecclesiologische essenties zijn aan te wijzen in kliederkerk als kerk in deze tijd?

In hoofdstuk 3 volgt een thematische beschrijving van de data van het praktijkonderzoek dat ik heb gedaan bij de drie lokale kliederkerken, als antwoord op de tweede deelvraag: hoe ervaren de betrokkenen hun eigen kliederkerk als kerkelijke gemeenschap en hoe zien zij de praktijk van hun kliederkerk in dat licht?

In hoofdstuk 4 analyseer ik de empirische data met het oog op de derde deelvraag: wat zegt de praktijk van de drie kliederkerken over kliederkerk als nieuwe vorm van kerk in deze tijd?

In de conclusie sluit ik het onderzoek af in de vorm van een theologisch gesprek met de literatuur vanuit de data van het praktijkonderzoek. Dat gesprek mondt uit in een concluderende beantwoording van de onderzoeksvraag: op welke manier is kliederkerk kerk in de context van deze tijd?

²² Voor de categorieën en codes: zie bijlage 2.

2. KLIEDERKERK ALS NIEUWE VORM VAN KERK IN DE CONTEXT VAN DEZE TIJD

In dit hoofdstuk verken ik eerst de specifieke kenmerken van deze tijd en hoe deze zich vertalen naar de ‘oude’, bestaande kerk en naar nieuwe vormen van kerk, zoals kliederkerk en *Messy Church*.

Vervolgens breng ik de twee missionaire bewegingen in kaart, die het speelveld zijn waarop kliederkerk en *Messy Church* zijn ontstaan en gegroeid.

In Engeland ontstond vanuit de Anglicaanse kerk de beweging *Fresh Expressions of Church*²³ als een netwerk van missionaire initiatieven. Missioloog Michael Moynagh, te beschouwen is als huistheoloog van deze beweging, introduceerde het concept “*new ecclesial community*”.²⁴ Daarin zijn een aantal essenties van kerk-zijn gevat, die een nieuwe gemeenschap tot een kerkelijke gemeenschap maken. In Nederland groeide met steun van de afdeling ‘missionair werk’ van de PKN²⁵ een beweging van pioniersplekken, kliederkerken en andere missionaire initiatieven uit tot een breed netwerk onder de naam “nieuwe kerkplekken”, een term geïntroduceerd door praktisch-theoloog Henk de Roest.²⁶ De nota van de PKN *Mozaïek van kerkplekken*²⁷ brengt oude en nieuwe kerkplekken (bestaande en nieuwe vormen van kerk) samen in één structuur, en formuleert tien ecclesiologische essenties waaraan een nieuwe kerkplek zou moeten voldoen om zelfstandig kerk te worden.

De in bovengenoemde missionaire bewegingen beschreven essenties van kerk-zijn onderwerp ik daarna aan een analyse. Mijn doelstelling daarbij is om die essenties te selecteren, die in mijn visie relevant zijn om een nieuwe gemeenschap of missionair initiatief te identificeren als kerk.

Met de door mij geselecteerde ecclesiologische essenties ga ik tenslotte de kernwaarden van kliederkerk analyseren, en daarmee de eerste deelvraag beantwoorden: welke ecclesiologische essenties zijn in te identificeren in kliederkerk als kerk in deze tijd?

2.1. DE POSTMODERNE TIJD ALS CONTEXT VAN NIEUWE VORMEN VAN KERK

Leefden we in de vorige eeuw nog in de agrarische en later de industriële maatschappij, nu leven we in een grenzeloze informatiemaatschappij van wereldformaat. Veel draait om het genereren, verwerken, en delen van kennis en informatie, wat zichtbaar wordt in het drukke verkeer op de sociale media. Volgens de Spaanse socioloog Manuel Castells is de informatietechnologie het nieuwe paradigma om de wereld te begrijpen.²⁸ Het is een open paradigma, dat zich dynamisch en fluïde alle kanten op vertakt, zowel fysiek als virtueel. Het kenmerkt zich door actief netwerken, complexiteit, en veelomvattendheid.

²³ Zie de website van *Fresh Expressions*: <https://freshexpressions.org.uk/> (d.d. 27-11-2022).

²⁴ Michael Moynagh, *Church in Life: Innovation, Mission and Ecclesiology*, London: SCM Press, 2017, 1–6.

²⁵ Zie de website van de PKN: <https://protestantsekerk.nl/thema/missionair-werk/> (d.d. 27-11-2022).

²⁶ Roest, *Een huis voor de ziel*, 18–21, 150–69.

²⁷ Reuver en Vellekoop.

²⁸ Manuel Castells, *The Rise of the Network Society*, (The Information Age : Economy, Society, and Culture, 1), Chichester, West Sussex: Wiley-Blackwell, 2010², 75–76, 387–88.

De godsdienstsocioloog Nancy Ammerman en praktisch-theoloog Riet Bons-Storm beschrijven hoe in de postmoderne context individuen hun relaties aan elkaar netwerken tot een eigen levensverhaal.²⁹ Vanuit eigen individuele waarden kiezen mensen wat op dit moment goed voor hen is. In hun persoonlijke verhaal raken de grote verhalen van geloven en leven ingebed, vanuit de groepen waar ze deel van zijn. In het individuele netwerken ligt een behoefte aan gemeenschap verscholen. Mensen verbinden zich met soortgenoten, met hun leefomgeving, of met een gedeeld doel. Vooral jongere generaties weven een web van gemeenschappen, waar ze een thuis vinden en taken op zich nemen die bij hen passen. Dat gaat samen met een sterk gemeenschapsgevoel. Het laat een interessant spanningsveld zien tussen individualiteit en collectiviteit, die samenkomen in zelfgekozen of -gecreëerde gemeenschappen van wederkerig zorgende relationaliteit en zingeving.

Samenvattend zijn in mijn visie de belangrijkste kenmerken van de postmoderne tijd: individuele keuze als basis van het persoonlijke leven; netwerken van verbindende relaties als basis van het sociale leven; zelfgekozen en -gecreëerde collectiviteiten die passen bij de eigen individuele context als basis van zingeving.

Bestaande en nieuwe vormen van kerk in de postmoderne context

De postmoderne tijd heeft met zijn typerende kenmerken grote implicaties voor de bestaande institutionele kerken. Die zijn vaak nog gestructureerd langs vaste geografische lijnen en op basis van levenslange lidmaatschappen. In West-Europa zijn echter steeds minder mensen lid van een kerk. Godsdienstsocioloog Grace Davie signaleert dat er soms nog wel contact is op sleutelmomenten als geboorte, huwelijk of dood.³⁰ Als mensen lid zijn dan is dat uit eigen keuze.

De bestaande kerken hebben vaak ook nog een inhaalslag te maken als het gaat om de verbinding van geloof en dagelijks leven. In de kerkelijke traditie is die verbinding lange tijd ondergewaardeerd geweest, argumenteert systematisch theoloog Kune Biezeveld.³¹ Zij voert dat terug op de dualistische denkwijze van een almachtige God die op verre afstand tegenover de mens staat. Deze klassieke lijn van denken heerst nog steeds in een deel van de PKN. Ik bespeur hem in het ambtsrapport van de PKN 'Geroepen door Christus'.³² Daarin wordt de postmoderne wereld gewogen als zowel een dreiging als een kans, maar uiteindelijk toch ingeschoven in een dualistisch systeem van God tegenover mensen.

Verbindende relaties van geloven en leven met God, mensen, en de aarde, die wortelen in het leven van alledag, zijn in nieuwe vormen van kerk vaak een belangrijk uitgangspunt en doel. Deze gemeenschappen verbinden zich netwerkend aan een specifieke context, en aan de mensen die leven in die context. De nota's *Mozaïek van kerkplekken* en *Kerk 2025*,³³ beide van de PKN, onderschrijven het belang van

²⁹ Ammerman, *Sacred Stories, Spiritual Tribes*, 2014, 8–13; Riet Bons-Storm, *Gezegend leven: op weg naar een pastorale gemeente in een verbrokkende wereld*, Gorinchem: Narratio, 2007, 56–58.

³⁰ Grace Davie, 'Religion in Europe in the 21st Century: The Factors to Take into Account', *European Journal of Sociology* 47, 2 (2006): 271-296.

³¹ Kune Biezeveld, *Als scherven spreken: over God in het leven van alledag*, Zoetermeer: Meinema, 2008, 37-39, 58–60.

³² Werkgroep Vervolg Ambtstheologie, 'Geroepen door Christus: Ambtstheologie voor de Protestantse Kerk in Nederland', Synoderapport, Utrecht: Protestantse Kerk in Nederland, 2022, 56.

³³ Arjan Plaisier, *Kerk 2025: waar een woord is, is een weg*, onder redactie van Marloes Nouwens, Utrecht: Protestantse Kerk, Protestants Landelijk Dienstencentrum, 2016⁴; Reuver en Vellekoop, *Mozaïek van kerkplekken*.

zulke nieuwe vormen van kerk in de context van deze tijd. De nota *Kerk 2025* pleit nadrukkelijk voor openheid naar het tijdeigene als context:

“Veranderingen die nodig zijn geweest om de kerk ‘bij de tijd’ te houden. In de protestantse traditie is nooit gezworen bij één vorm. Er is altijd openheid geweest voor ‘tijd en omstandigheid’ en een diep besef dat veel vormen niet heilig zijn. Ook met het oog op Kerk 2025 is verandering nodig.”³⁴

In de kerkelijke traditie zijn ‘tijd en omstandigheid’ eigenlijk altijd aanleiding geweest voor het ontstaan van relatief autonome gemeenschappen binnen, naast of los van de kerk. Toch zijn basisgemeenten, sociaal-religieuze leefgemeenschappen, inloophuizen, meditatieve groepen, kloostergemeenschappen en andere groepen lange tijd een randverschijnsel geweest. Daarin zie ik een verandering, die in mijn visie alles te maken heeft met de postmoderne tijd als context, waarin meer ruimte is voor nieuw te vormen gemeenschappen midden in het dagelijks leven, op basis van individuele keuzes en verbindende relaties. Diezelfde context daagt de bestaande kerken uit daar ook meer aandacht aan te geven.

2.2. DE MISSIONAIRE BEWEGING ALS SPEELVELD VAN NIEUWE VORMEN VAN KERK

De eeuwwisseling markeert de opkomst van een brede variëteit aan missionaire projecten in veelal nieuwe en/of niet bereikte contexten. Die projecten clusteren zich in missionaire bewegingen, die het speelveld vormen van nieuwe vormen van kerk.

De *Messy Church* is te vinden in het veld van de Engelse *Fresh Expressions* beweging. In datzelfde veld heeft Michael Moynagh het concept *new ecclesial community* geïntroduceerd. Kliederkerk is onderdeel van de relatief kleine Nederlandse beweging van pioniersprojecten binnen de PKN, die deze projecten omarmt en steunt als “nieuwe kerkplekken”.

In beide bewegingen worden ecclesiologische essenties zichtbaar of bewust ontwikkeld en gedefinieerd, waarmee nieuwe vormen van kerk-zijn geïdentificeerd kunnen worden als kerk. Die essenties helpen om helder te krijgen wat in mijn visie relevant is om kliederkerk als kerk te kunnen identificeren.

Nieuwe vormen van kerk in de Anglicaanse Kerk in Engeland

Eind 20^e eeuw worden vanuit de Anglicaanse kerk in Engeland onder de noemer “*church planting*” nieuwe gemeenten gesticht om nog niet bereikte groepen te bereiken. Deze missionaire strategie doorbreekt parochiale kerkstructuren. De Anglicaanse kerk onderstreept de waarde van deze nieuwe beweging in het rapport: *Mission-Shaped Church*.³⁵ Het rapport geeft theologisch richting aan de vorming van nieuwe kerken, die het als “*fresh expressions of church*” bestempelt. In tegenstelling tot kerkplanting neemt een *fresh expression* niet de moederkerk als norm. Een *fresh expression* is geworteld in de kerkelijke traditie, maar laat zich geïnspireerd door de Geest op een heel nieuwe manier zien als kerk.

Moynagh brengt in zijn boek *Church for Every Context*, verschenen in 2012, missionaire stromingen in kaart – *church planting*, *emerging church*, *fresh expressions of church*, en *communities in mission* – en

³⁴ Plaisier, *Kerk 2025*, 13.

³⁵ Mission and Public Affairs Council (Church of England), *Mission-Shaped Church: Church Planting and Fresh Expressions of Church in a Changing Context*, London: Church House Publishing, 2009².

bespreekt de verschillen.³⁶ *Church planting* richt zich op evangelisatie vanuit de traditionele opvatting van kerk als zondagse dienst. Daardoor bereikt deze beweging weinig mensen buiten de kerk. *Emerging church* is kritisch naar de kerk als instituut. In fluïde netwerken van individuen en groepen worden geloof en leven verbonden met de huidige cultuur. Navolging van Jezus en verbinding van het heilige en het alledaagse staan centraal in deze nieuwe gemeenschappen. Ze zijn laagdrempelig, gastvrij, en dienstbaar naar elkaar en naar buiten. Spiritualiteit krijgt interactief en creatief vorm en inhoud. *Fresh expressions of church* voegt zich nadrukkelijk in de kerkelijke traditie, die gezien wordt als een dynamische beweging: de kerk neemt in iedere nieuwe tijd een nieuwe gestalte aan. De uitdaging van de kerk in deze tijd is om zich te verbinden met mensen die niet met de kerk bekend zijn, liefst in hun eigen context. *Communities in mission* zijn kleinschalige gemeenschappen op basis van relaties. Ze dienen specifieke groepen in de eigen context.

In de praktijk laten nieuwe vormen van kerk vaak een overlap van meerdere stromingen zien. Moynagh vat de vier stromingen samen onder het paraplubegrip "*new contextual churches*".³⁷ De term legt de nadruk op de contextuele binding en nesteling van nieuwe vormen van kerk. Vijf jaar later verlegt hij de aandacht naar het relationele aspect van nieuwe vormen van kerk. Hij introduceert dan het concept "*new ecclesial communities*":³⁸ gemeenschappen die ontstaan, tot kerken uitgroeien, en/of na een tijd weer verdwijnen. Ze representeren een beweging van mensen aan de basis, die fluïde en dynamisch is. Hoewel de gemeenschappen onderling verschillen, dragen ze wel dezelfde kenmerken in zich die ze tot een kerkelijke gemeenschap maken.

New ecclesial community

In de definitie van Moynagh heeft een nieuwe kerkelijke gemeenschap de volgende kenmerken:

<i>Missional</i>	– through the Spirit, they are birthed by Christians mainly among people who do not normally attend church.
<i>Contextual</i>	– they seek to serve their context and fit the circumstances of the people in it.
<i>Formational</i>	– their leaders aim to make disciples.
<i>Ecclesial</i>	– their leaders intend them not to be stepping stones to an existing church, but to become church for the people they reach. The community may be a new congregation of a local church or, if it is not part of a local church, a church in its own right." ³⁹

De vier ecclesiologische essenties in deze definitie houden in dat een nieuwe kerkelijke gemeenschap een expliciet missionaire houding naar buiten heeft, contextueel geworteld en gefocust is, werkt aan discipelschap bij de participanten, en de intentie heeft om zelfstandig kerk of gemeente te worden.

Moynagh erkent dat naast theoretische concepten als deze definitie, empirische factoren een rol spelen. Bezoekers ervaren de nieuwe gemeenschap misschien niet als kerk. Soms zien moederkerken de vanuit hen geïnitieerde missionaire projecten niet als kerk. Zijn definitie is een hulpmiddel, relativeert hij.⁴⁰ Tegelijkertijd plaatst hij zich met zijn definitie in de traditie van het theologisch debat over de essenties van kerk-zijn. Hij bepleit daarin een relationele benadering die ik niet los zie van de postmoderne tijd.

³⁶ Michael Moynagh, *Church for Every Context: An Introduction to Theology and Practice*, London: SCM Press, 2012, x-xiii.

³⁷ Moynagh, xiv.

³⁸ Moynagh, *Church in Life*, 1-6.

³⁹ Moynagh *Church in Life*, 3; zie ook: Moynagh, *Church for Every Context*, xiv.

⁴⁰ Moynagh, *Church for Every Context*, xvi–xvii.

Tegenover de traditionele focus op praktijken die als essentieel voor kerk-zijn worden geacht, vraagt Moynagh zich af welke relaties een gemeenschap tot kerk maken. Hij benoemt vervolgens vier soorten relaties, en knoopt daarin aan bij de klassieke *notae ecclesiae*⁴¹ zoals in het boek *Mission-shaped Church* hertaald tot een “UP-IN-OUT-OF -model”. Dit model beschrijft vier dimensies van de reis die nieuwe gemeenschappen geroepen zijn te gaan.⁴² Moynagh ziet die vier dimensies echter niet als praktijken, maar als relaties:

“UP relationships through participating in the life of the Trinity [heiligheid]
 IN relationships through fellowship within the gathering [eenheid]
 OUT relationships in love for, and service of the world [apostoliciteit]
 OF relationships, as part of the whole body, through connections with the wider church [katholiciteit].”⁴³

De *UP*-relaties staan voor de relaties van de gemeenschap met God, Jezus en de Geest. Moynagh duidt die in termen van de triniteit, één van de kerndogma’s in de Anglicaanse traditie. De *IN*-relaties zijn te herkennen in de onderlinge relaties van verbondenheid in een gemeenschap. De *OUT*-relaties betreffen de diaconale en missionaire relaties van een gemeenschap met de wereld buiten de eigen gemeenschap. In de *OFF*-relaties wordt de band met andere kerken en de wereldkerk onder woorden gebracht. De vier relaties zijn onderling met elkaar verweven, ze verrijken en versterken elkaar en zijn gelijkwaardig. Deze relationele benadering van een kerkelijke gemeenschap laat ruimte voor verschillen en diversiteit in haar praktijken: die kunnen in de eigen context vorm en inhoud krijgen. Tegelijkertijd is het wel nodig dát er praktijken zijn: de genoemde *UP-IN-OUT-OF* relaties moeten wel belichaamd en geconcretiseerd worden. Daarin kan een gemeenschap haar relationaliteit als kerk zichtbaar en tastbaar maken. Binnen de praktijken zijn er volgens Moynagh drie essentieel te noemen: Woord, sacramenten, en ambt. Juist die drie kunnen een nieuwe gemeenschap relationeel vorm en inhoud geven.⁴⁴

Samenvattend zie ik in de visie van Moynagh op nieuwe vormen van kerk, zoals hij die verwerkt in het concept *new ecclesial community*, de volgende ecclesiologische essenties:

- een open, missionaire houding naar buiten
- nesteling in de context en aansluiting bij in die context te dienen mensen
- toeleiding naar discipelschap van mensen die participeren in de gemeenschap
- de intentie om zelfstandig kerk of gemeente te worden
- relationaliteit in de manier van zijn, denken en handelen: verbindend met het goddelijke, onderling verbindend, verbindend naar buiten, verbindend met het wereldwijde netwerk van kerken

Nieuwe vormen van kerk in de Protestantse Kerk in Nederland

In Nederland ziet de missionaire kaart er anders uit. Sinds eind vorige eeuw is ook hier een groei van kerkplanting en nieuwe gemeentestichting te zien. Maar deze ontwikkeling speelde zich tot in deze eeuw grotendeels buiten de grote kerken in Nederland af, zo maakt *Als een kerk opnieuw begint: handboek*

⁴¹ De vier *notae ecclesiae*, de klassieke kenmerken van de kerk zoals verwoord in de geloofsbelijdenis van Nicea-Constantinopel (381), zijn: eenheid, heiligheid, katholiciteit, apostoliciteit.

⁴² Mission and Public Affairs Council (Church of England), *Mission-Shaped Church*, 99.

⁴³ Moynagh, *Church for Every Context*, 107.

⁴⁴ Moynagh, 106–14; Moynagh, *Church in Life*, 238–49.

voor *missionaire gemeenschapsvorming*⁴⁵ inzichtelijk. Het meest missionair actief zijn de kleinere evangelisch getinte kerken (pinkster, baptisten, evangelisch) en de migrantenkerken. Verder zijn veel internationale missionaire organisaties – onder andere het Amerikaanse *Cross Roads* en *Vineyard*, en het Europese *Urban Expression* – in vooral de grotere steden en plaatsen in Nederland neergestreken. Inzoomend op de missionaire activiteit vanuit de bestaande kerken in Nederland, verwijst het handboek naar onderzoek van Martijn Vellekoop uit 2008: ongeveer 10% van de ontplooidde missionaire initiatieven blijkt toe te schrijven aan de PKN.⁴⁶ Volgens recente cijfers⁴⁷ herbergt de PKN ruim 400 nieuwe vormen van kerk, waarvan 150 pioniersplekken en 250 kliederkerken, en een aantal leefgemeenschappen en monastieke initiatieven.

In Nederland is een brede, vanuit de grote kerken (Rooms Katholiek of PKN) geïnitieerde missionaire beweging – zoals de *Fresh Expressions of Church* vanuit de Anglicaanse kerk in Engeland – nooit van de grond gekomen. Wel hebben verschillende Nederlandse missionaire initiatieven van de laatste decennia geleid tot nieuwe, soms onverwachte vormen van kerk, vaak in de periferie van de samenleving. Daarin herkent praktisch-theoloog Henk de Roest kenmerken van de internationale *emerging church* beweging. Verheldering van de kenmerken van *emerging church* biedt volgens hem aanknopingspunten voor het denken over en richting geven aan toekomstige vormen van kerk-zijn in de Nederlandse context.⁴⁸ Die kenmerken van *emerging church* benoem ik als ecclesiologische essenties van nieuwe kerkvormen.

Nieuwe vormen van kerk ziet De Roest momenteel vooral in en vanuit de marge ‘opkomen’ (*emerging*). Dat wijst direct al op een belangrijke ecclesiologische essentie, die hij traceert in *emerging church*: het als nieuwe gemeenschap opereren in de marge en periferie van zowel de maatschappij als de kerk. Daar is veel flexibiliteit en ruimte voor creativiteit. Het hangt samen met een andere essentie van kerk-zijn in *emerging church*: de context als bewuste bedding en perspectief van de nieuw te vormen gemeenschap. Nieuwe gemeenschappen voelen zich daartoe gemotiveerd door de diepe wens om Jezus na te volgen in de concrete context van het leven van alledag. De navolging van Jezus op een radicale, concrete manier is daarmee ook een belangrijke ecclesiologische essentie in *emerging church*. Tenslotte ziet De Roest de werkzaamheid van de Geest als een onontbeerlijke essentie van kerk-zijn in deze gemeenschappen van *emerging church*. De Geest heeft daar een dubbele verbindende werking: naar buiten in de zin dat een gemeenschap mensen in de context wil dienen en aanspreken met het verhaal van Jezus; naar binnen in de zin dat zij mensen in de gemeenschap helpt uit te groeien tot een hechte gemeenschap van God.

De beweging van *emerging church* mag dan als zelfstandige beweging in Nederland niet groot geworden zijn, de invloed op het missionaire debat in de PKN is significant, vinden godsdienstsocioloog Marten van der Meulen en voormalig teamleider missionair werk bij de PKN Martijn Vellekoop in hun artikel.⁴⁹ Vanaf

⁴⁵ Voor een volledig overzicht van alle kerken en organisaties die actief zijn (geweest) met kerkplanting en gemeentestichting, zie: Gerrit Noort [et al.], *Als een kerk opnieuw begint: handboek voor missionaire gemeenschapsvorming*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2008, 84–116.

⁴⁶ Martijn Vellekoop, *Nieuwe kerken in een nieuwe context: Onderzoek naar gemeentestichting in Nederland en de rol van contextualisatie*, Masterscriptie Vrije Universiteit, Amsterdam: 2008, geciteerd in: Noort [et al.], 113–15.

⁴⁷ Bronnen: ‘Tussenstand Pionieren: De impact van pionieren op sociale verbondenheid en geloofsontwikkeling’, Onderzoeksrapport PKN, Utrecht: Protestantse Kerk in Nederland, maart 2020; emailcontact met Nelleke Plomp, projectleider kliederkerk bij PKN.

⁴⁸ Noort [et al.], *Als een kerk opnieuw begint*, 312-325.

⁴⁹ Marten van der Meulen en Martijn Vellekoop, ‘The Impact of the Emerging Church on the Protestant Church in the Netherlands’, *International Review of Mission* 108, 2 (2019): 311–25.

2004 vaart de PKN een nadrukkelijk missionaire koers. In de missionaire projecten die momenteel onder de hoede van de PKN opereren, zien zij in ieder geval drie elementen van *emerging church* terug: nieuwe vormen van kerk ontstaan en groeien vanuit de context; ‘kerk’ wordt gezien als beweging, een netwerk; in de theologische dialoog met de context licht soms onverwacht ‘kerk’ op.

Gezet naast de ecclesiologische essenties die De Roest aanwijst in *emerging church*, zie ik raakvlakken: de contextuele binding van een nieuwe gemeenschap, zowel theologisch als praktisch; de flexibiliteit en dynamiek van kerk-zijn dat onverwacht kan oplichten; het belang van relaties als basis van een nieuwe gemeenschap.

De nieuwe vormen van kerk – pioniersplekken, kliederkerken, en andere – die binnen de PKN (zijn) ontstaan als *emerging church*, hebben de naam “nieuwe kerkplekken” gekregen, waarmee een verbinding gemaakt kan worden met de bestaande kerken/gemeenten als “oude kerkplekken”.

Nieuwe kerkplekken

De term “kerkplek” is door Henk de Roest geïntroduceerd in het boek *Een huis voor de ziel*.⁵⁰ Het begrip “kerkplek” onderstreept het fluïde en dynamische karakter van kerk: ze licht steeds opnieuw op in steeds nieuwe kerkplekken en is niet gebonden aan één vast gebouw. De institutionalisering van de kerk ziet hij als een doorgaand proces: een kerkplek ontstaat, groeit, krijgt vaste vorm als instituut, verliest weer waarde, en verdwijnt, waarna het proces zich elders herhaalt. Daarom staat een kerkplek ook nooit op zichzelf, maar vormt samen met andere oude en nieuwe kerkplekken een netwerk. ‘Kerk’ kan zo steeds nieuw en verrassend opdoemen als open, laagdrempelige en creatieve gemeenschap midden in de wereld, maar wel altijd rond Jezus als centrum. Daarin ziet De Roest ook de werkzaamheid van de Geest. In nieuwe kerkplekken is volgens hem veel aandacht voor beleving en sfeer, samen eten en drinken, verbinding van geloof en alledaags leven, relaties en zorg voor de ander. Deze visie op kerk raakt aan de visie van Watkins.⁵¹ Zij ziet kerk als een dynamische, theologische praktijk, die zichtbaar wordt in de geleefde werkelijkheid. In die werkelijkheid wordt ‘kerk’ zichtbaar, waar Jezus wordt nagevolgd.

In deze visie op kerk als een netwerk van continu opnieuw opdoemende kerkplekken, komen een aantal ecclesiologische essenties naar voren, die deels ook in *emerging church* getraceerd konden worden: de centrale plaats van Jezus in de gemeenschap van een kerkplek; de werkzaamheid van de Geest in het ontstaan en groeien van een kerkplek; de contextuele worteling van een kerkplek; het belang van relationaliteit en verbinding in het laten groeien en bloeien van een kerkplek.

Zoals eerder gezegd, heeft de PKN de term “kerkplek” overgenomen, en dat wordt op een specifieke manier uitgewerkt in de nota *Mozaïek van kerkplekken*. In dat rapport wordt geprobeerd bestaande gemeenten als ‘oude kerkplekken’ te verbinden met pioniersplekken, kliederkerken en andere nieuwe vormen van kerk als ‘nieuwe kerkplekken’. Het rapport lijkt mede ingegeven door de spanning tussen ‘oude’ en ‘nieuwe’ kerkplekken in de PKN. Van der Meulen en Vellekoop signaleerden die spanning al in hun artikel:⁵² die is ontstaan tussen de PKN als bestaande kerk met een sterk kerkordelijke structuur en de onder haar dak opererende nieuwe gemeenschappen met een vaak informele, lossere structuur, die soms ook volwaardig kerk willen worden. In de kerkorde zijn ambten, sacramenten en lidmaatschap nauw met elkaar verknoot. In de nieuwe gemeenschappen heeft het lid worden of het bekleden van

⁵⁰ Roest, *Een huis voor de ziel*, 18–21, 150–69.

⁵¹ Watkins, ‘Practising Ecclesiology’, 24; Watkins, *Disclosing Church*, 149–50.

⁵² Meulen en Vellekoop, ‘The impact of the Emerging Church’.

een ambt minder de aandacht en is dat ook lastiger te organiseren. Dat maakt op zijn beurt de bediening van sacramenten ingewikkeld, terwijl daar wel behoefte aan is. Daaronder ligt de vraag: wat maakt een nieuwe gemeenschap tot volwaardig kerk?

In deze context is de nota *Mozaïek van kerkplekken* geschreven en in de synode besproken. Het zoomt in op nieuwe kerkplekken die zelfstandig kerk willen worden, oftewel: een ‘kerngemeente’. Een kerkplek die een kerngemeente wil worden, is volgens deze “tien essenties van kerk-zijn”:

- a. Een groep mensen die door de Geest wil leven uit Gods genade in Jezus Christus,
- b. die regelmatig in het openbaar samenkomt rondom Woord en sacramenten,
- c. die samen een doorgaande geloofsgemeenschap wil vormen,
- d. en die zich missionair en diaconaal inzet voor de wereld, te beginnen in de eigen context,
- e. bestaande uit tenminste tien volwassenen die hun gaven inzetten voor de kerkplek,
- f. die zelf de verantwoordelijkheid op zich neemt voor het beleid en de financiën,
- g. onder leiding van een kernraad, met tenminste drie belijdende leden van de Protestantse Kerk die ook een kerkelijk ambt bekleden,
- h. met in de kernraad tenminste één ambtsdrager die bevoegd is om het Woord en de sacramenten te bedienen,
- i. in verbondenheid met de kerk als groter geheel, in het bijzonder de Protestantse Kerk,
- j. en die meewerkt aan toezicht en aan de behandeling van klachten en conflicten.⁵³

Veel van deze “tien essenties van kerk-zijn” zijn gericht op de mogelijkheid ‘in te schuiven’ in de kerkorde van de PKN als instituut. Dat wordt zichtbaar in de nadruk op de ambtelijke structuur (g, h, j, i) en op ‘Woord en sacramenten’ als structurerend principe (b, h), maar ook in de nadruk op de continuïteit van de nieuwe geloofsgemeenschap (c, e) en de financiële zelfstandigheid ervan (f).

Een deel van de tien ecclesiologische essenties is vergelijkbaar met de essenties in *emerging church* en in “nieuwe kerkplekken” (van De Roest), namelijk: het zijn van een gemeenschap rond God, Christus en de Geest als centrum (a); een missionair-diaconale gerichtheid naar de wereld (d); het dienen van mensen in de eigen context (d); het bouwen aan verbindende relaties in de eigen gemeenschap (c); en de verbondenheid met de kerk als geheel (i).

Deze “tien essenties van kerk-zijn” bieden nieuwe gemeenschappen de kans om zelfstandig gemeente te worden in het grotere netwerk van de PKN.

Tegelijkertijd botsen deze kerkordelijk ingekaderde essenties met de typerende kenmerken van *emerging church*, die samenhangen met het eigene van deze tijd. De tien essenties maken het lastig om in een fluïde proces kerk te zijn: als een fluctuerende gemeenschap gebaseerd op (tijdelijke) individuele keuzes. Ook zal binnen deze kaders het kerk-zijn in contexten waar veel kwetsbare mensen leven (kerk in de marge), een moeilijke opgave zijn. In beide situaties kan continuïteit en (ambtelijke) draagkracht niet gegarandeerd worden. Ondanks de nadruk op de vrije keuze van nieuwe kerkplekken om al dan niet een kerngemeente te worden, suggereert het rapport een hiërarchie of minstens een ongelijkheid tussen kerkplekken. De kerkordelijke norm van de ‘oude’ kerkplekken blijft onbesproken, evenals het geheel van ‘ambt, Woord en sacramenten’ zoals dat nu bestaat. Het inrichten van een kerk op basis van een zo gedetailleerde kerkorde laat naar mijn mening een contextuele worteling van de kerk in een andere tijd zien. Ecclesiologische essenties die zo sterk gekaderd en ingericht worden door een ‘andere-tijd-eigen’ gestalte van kerk, acht ik minder geschikt om te gebruiken als essenties van kerk-zijn in deze tijd.

⁵³ Reuver en Vellekoop, 26.

Deze laatste deelparagraaf over nieuwe vormen van kerk in de Protestantse kerk in Nederland samenvattend, zie ik in de fenomenen “*emerging church*” en “nieuwe kerkplek”,⁵⁴ en deels ook in de “tien essenties van kerk-zijn”⁵⁵ de volgende gemeenschappelijke ecclesiologische essenties naar voren komen:

- de context als alledaags geleefde wereld is bedding, speelveld en perspectief van kerk-zijn: kerk-zijn begint hier, hier wordt de gemeenschap gevormd die zij dient en met wie zij de wereld dient
- de marge van de samenleving als een open, creatieve ruimte waar ‘kerk’ ontdekt kan worden
- de dubbele werkzaamheid van de Geest: verbindend naar binnen waardoor een hechte gemeenschap kan groeien, open en missionair naar buiten
- de radicale, concrete navolging van Jezus, die centrum van de gemeenschap is
- relaties als basis van, in en vanuit de gemeenschap: die relaties zijn verbindend, opbouwend, kenmerken zich door wederkerige zorg en aandacht, zijn open en gastvrij naar buiten
- het samen met andere kerkplekken bouwen aan kerk-zijn in een wederkerig netwerk

2.3. ECCLESIOLOGISCHE ESSENTIES VAN NIEUWE VORMEN VAN KERK

In de vorige paragraaf over nieuwe vormen van kerk in de Anglicaanse kerk in Engeland en in de PKN in Nederland heb ik vanuit beide contexten een aantal ecclesiologische essenties kunnen traceren, die grotendeels op hetzelfde neerkomen. Vier essenties zie ik als essentieel om nieuwe vormen van kerk als kerk in de context van deze tijd te kunnen identificeren. Die vier essenties zijn:

1. de context als start, bedding en belichaamde werkelijkheid van kerk-zijn in de marge;
2. de inspirerende, verbindende werking van de Geest binnen en buiten de gemeenschap;
3. de gemeenschap als relationele basis om te groeien als nieuwe vorm van kerk;
4. de navolging van Jezus als centraal ijkpunt van de nieuwe kerkelijke gemeenschap.

Aan het rijtje heb ik niet toegevoegd: de intentie om zelfstandig kerk te worden. Bij Moynagh is dat één van de ecclesiologische essenties die hij vat in het concept *new ecclesial community*, in de nota *Mozaïek van kerkplekken* speelt het door meerdere essenties heen op een kerkordelijk inkaderende manier, zoals ik beschreef in de laatste alinea van de vorige pagina.

Wat mij betreft is de bewuste intentie om kerk te worden als ecclesiologische essentie een stap te ver. Die intentie is te zeer gedacht vanuit het perspectief van de bestaande kerk en staat een open proces van nieuwe kerkelijke gemeenschappen om hun eigen manier van kerk-zijn te ontdekken, in de weg. Terecht waarschuwt Watkins voor een te snelle fixatie van wat kerk is of zou moeten zijn: kerk is een niet exact te identificeren realiteit, het is een werkwoord: “It is a doing of life in Christ”.⁵⁶

Dat ook nieuwe kerkelijke gemeenschappen structuur behoeven, bestrijd ik niet. Maar ik pleit wel voor een open ruimte om in dialoog met de bestaande kerk te ontdekken welke structuur het beste past bij nieuwe gemeenschappen als vorm van kerk, en hoe die ontwikkeld kan worden.

In die zin is het proces van kerk worden een organisch onderdeel van een gemeenschap die zich in relatie met andere (ook ‘oude’) kerkplekken ontwikkelt tot een nieuwe vorm van kerk.

⁵⁴ Noort [et al.], *Als een kerk opnieuw begint*, 312–25; Meulen en Vellekoop, ‘The impact of the Emerging Church’; Roest, *Een huis voor de ziel*, 18–21, 150–69.

⁵⁵ Reuver en Vellekoop, 26.

⁵⁶ Watkins, *Disclosing Church*, 149.

De op de vorige pagina genoemde vier essenties van nieuwe vormen van kerk in deze tijd, die ik wel relevant vind, ga ik nu bespreken.

Kerk-zijn in de context: grenzeloos op het randje (1)

De context als startpunt, bedding en belichaamde werkelijkheid van kerk-zijn vind ik cruciaal en de meest in het oog vallende essentie van kerk-zijn van nieuwe kerkelijke gemeenschappen. Watkins beschrijft deze essentie als een dynamische relatie van de gemeenschap met de context waarin ze opereert.⁵⁷ Zij ziet in de geleefde praktijken van deze gemeenschappen ‘kerk-zijn’ belichaamd worden op een concrete, alledaagse manier: de gemeenschap dient mensen in de context en dient samen met de mensen in die context de wijdere wereld. Vaak bewegen deze gemeenschappen zich in de marge van de institutionele kerk en de samenleving, ver van het centrum van kerkelijke en politieke macht:

“[...] which is characterised as essentially edgeless (unbounded) whilst at the same time thriving on the (perceived) ecclesial edges of the organised, structured church itself”.⁵⁸

Daar, op het randje van de grens, zich grenzeloos nestelend in de context van de mensen die ze dient, wordt ‘kerk’ ontdekt of blootgelegd, aldus Watkins – en God gevonden, wil ik daaraan toevoegen.

De kracht hierin vind ik dat de relatie van de gemeenschap met de context een wederkerige relatie is: de nieuwe gemeenschap heeft niet alleen leven vol geloof te geven in de context, ze ontvangt ook van en in die context onverwachte blijken en gaven van God. De context is meer dan een plek waar het gebeurt, een decor of een doelgroep. Het is een beweging met een dubbele dialoog. Als kerk voert de nieuwe gemeenschap een soms contra-culturele dialoog met de samenleving zoals die in de context pijnlijk zichtbaar wordt. Kerk-zijn in de context is dan een belichaamde werkelijkheid, die laat zien hoe de samenleving anders kan. Tegelijkertijd voert de nieuwe gemeenschap een grensdialoog met de bestaande kerk, waarin zij die belichaamde werkelijkheid in de context laat zien als kerk, vol van geloof.

Begeesterd kerk-zijn: creatief lef (2)

De werkzaamheid van de Geest is in mijn visie de volgende belangrijke essentie van kerk-zijn. Het is een essentie die gezien en herkend moet worden, die een mate van gevoeligheid vraagt. Als in het opereren van nieuwe gemeenschappen in de context iets van ‘kerk’ oplicht, kan daarin de werking van de Geest ontwaard worden. Daarbij verwijs ik graag naar de observatie van Watkins⁵⁹ dat mensen die aan de rand werken, vaak een gevoeligheid hebben voor hoe de Geest in de wereld werkt en creëert. Zij kunnen een nieuwe gemeenschap helpen om openheid en gevoeligheid voor de Geest te ontwikkelen, en haar zo vleugels geven. De Geest zie ik ook als een belangrijke bron van inspiratie en creativiteit die in nieuwe gemeenschappen zo verrassend zichtbaar kan worden.

In het Nieuwtestamentische Handelingen 2 staat hoe de Pinkstergeest zich manifesteert als een kracht die mensen niet individueel maar als gemeenschap overkomt. De Roest ziet de werking van de Geest als de kracht die in de wereld ruimte creëert voor de groei van nieuwe hechte gemeenschappen rondom Jezus.⁶⁰ Nieuwe gemeenschappen ontstaan in contexten waar ze niet verwacht worden, waar God

⁵⁷ Watkins, 147–49.

⁵⁸ Watkins, 149.

⁵⁹ Watkins, 151–52.

⁶⁰ Roest, *En de wind steekt op!*, 65–66, 75–77.

aanwezig is. In de zoektocht naar heilzame manieren van kerk-zijn in de eigen context zie ik veel begeistert lef om te willen groeien als een kerkelijke gemeenschap waar geloof is te vinden.

Gemeenschap: bijbels, bouwend en verbindend kerk-zijn (3)

Het bouwen aan een verbindende gemeenschap zie ik als een belangrijke essentie van kerk-zijn die nieuwe gemeenschappen verder kan helpen in hun groei naar een nieuwe vorm van kerk.

In praktijkonderzoeken naar nieuwe vormen van kerk wordt deze essentie vaak nadrukkelijk genoemd. Voor de breisters van de *Knit and Natter* groep, die theoloog Christine Dutton⁶¹ onderzocht, is de kern van kerk-zijn dat ze delen in een gastvrije en liefdevolle gemeenschap die mensen onvoorwaardelijk accepteert: er is zorg voor elkaar en voor de samenleving. Praktisch-theoloog Sabrina Müller komt in haar praktijkonderzoek naar de *Fresh Expressions* beweging het thema “gemeenschap” in samenhang met “kerk” het vaakst tegen.⁶² Gemeenschap is een basale essentie van kerk-zijn, eigenlijk van alle tijden. Daarom wil ik in het denken hierover bijbelse beelden van gemeenschap meenemen.

Bijbelse beelden van gemeenschap

Het beeld van de rondtrekkende gemeenschap rondom Jezus wordt door veel nieuwe gemeenschappen aangehaald. Volgens Müller markeert het de eigen start, maar is er tijdens de eigen ontwikkeling vaak ook die spontane herkenning: dit is zoals Jezus met zijn volgelingen leefde!⁶³ In de ontwikkeling van deze gemeenschap (in navolging van Jezus) na Pinksteren zie ik raakvlakken met de ontwikkeling van nieuwe gemeenschappen nu. Het uitwaaiëren naar nieuwe contexten waar nieuwe gemeenschappen ontstaan, is herkenbaar, evenals kenmerken van die gemeenschappen: trouw aan elkaar, zorg voor wie het nodig heeft, samen eten en delen. Hierin resoneert Matteüs 25:34-40, waar Jezus een leefwijze met zorg voor kwetsbaren bepleit.

In een ander beeld, ‘het lichaam en de delen’, zie ik de kerk als een interactieve, open gemeenschap die opgebouwd wordt door ieders inbreng. Dat past ook bij de kerk als netwerk van kerkplekken. Volgens Müller ervaren gemeenschappen onderlinge verbondenheid met elkaar als delen van één lichaam.⁶⁴

Een laatste beeld, ‘*koinonia*’ verwijst naar de geloofsgemeenschap rondom Jezus, waarin het leven in alle facetten gelovig en rechtvaardig gedeeld wordt met God, elkaar en de wereld. Terecht onderscheidt Watkins deze bijbelse ‘*koinonia*’ of ‘*communio*’ van het seculiere ‘*community*’:⁶⁵ het postmoderne, individuele zoeken naar verbinding neigt soms naar een gerichtheid op gelijkgestemden, die de ‘ander’ uitsluit. Nieuwe geloofsgemeenschappen ervaren die spanning vaak in de praktijk: ze willen ‘*koinonia*’ zijn, maar zijn in feite meer een ‘*community*’. ‘*Community*’ is gebouwd op puur menselijke relaties, waar ‘*koinonia*’ gekwalificeerd wordt door de relatie van de gemeenschap met Jezus.

Op de relationele kant van gemeenschap wil ik nu verder ingaan.

⁶¹ Christine Dutton, ‘Unpicking Knit and Natter: Researching an Emerging Christian Community’, *Ecclesial Practices* 1, 1 (2014): 31–50.

⁶² Sabrina Müller, *Fresh expressions of church: ekklesiologische Beobachtungen und Interpretationen einer neuen kirchlichen Bewegung*, Zürich: Theologische Fakultät der Universität, 2016, 155.

⁶³ Müller, 199–200.

⁶⁴ Müller, 200.

⁶⁵ Watkins, *Disclosing Church*, 153–54.

Relationele aspecten van gemeenschap

In deze tijd van netwerken is een relationele en verbindende houding als gemeenschap belangrijk. Moynagh heeft die relationaliteit geagendeerd als ecclesiologische essentie met het "UP-IN-OUT-OF-model".⁶⁶ In dat model theologiseert hij de relaties van nieuwe gemeenschappen op een strakke manier, die in mijn ogen te weinig ruimte laat aan de veelzijdigheid van relaties die in nieuwe gemeenschappen een rol spelen. Om die reden vind ik het model niet geschikt als essentie van kerk-zijn in deze tijd. Wat ik wel waardeer in het model is de aandacht voor het principiële relationeel zijn, denken en doen van nieuwe kerkelijke gemeenschappen. Een gemeenschap groeit door relaties met het goddelijke, hechte relaties van verbinding in de eigen gemeenschap (in navolging van Jezus), relaties tussen geloven en dagelijks leven, liefdevolle en dienstbare relaties naar buiten, naar de eigen context, naar de bredere wereld, en relaties van verbondenheid met de kerk van alle tijden en plaatsen.

Bijbels geïnspireerde gemeenschap als een relationele en verbindende manier van zijn en doen, is een belangrijke bouwsteen van kerk-zijn.

Kerk-zijn in concrete navolging van Jezus (4)

De concrete navolging van Jezus is naar mijn mening de laatste essentie van kerk-zijn die een nieuwe gemeenschap tot een echt kerkelijke gemeenschap kan maken. De bijbelse beelden van gemeenschap zetten Jezus in het midden: in zijn leven en verhaal wordt God zichtbaar, om zijn leven en verhaal is de gemeenschap gebouwd. De centrale plaats van Jezus in een kerkelijke gemeenschap zie ik tegelijkertijd als bestaansgrond, doel en ijkpunt van het zijn en handelen van de gemeenschap.

Het gaat niet in de eerste plaats om individuele relaties met Jezus. Het gaat erom dat de gemeenschap haar relatie met Jezus centraal stelt. In het onderzoek van Müller wordt dat inzichtelijk: de twee meest voorkomende categorieën "gemeenschap" en 'relatie' ziet zij samenkomen in *koinonia*, die gefundeerd is in Christus.⁶⁷ Dutton signaleert in de *Knit and Natter* groep, dat de geleidelijk opgebouwde gemeenschap de basis is van verkennend discipelschap en groei naar doop en avondmaal. De vorm en invulling van die sacramenten zou een gemeenschap in mijn visie vanuit de eigen context en in dialoog met de bestaande kerken, opnieuw mogen ontdekken. Hoe dan ook wordt een gemeenschap die zich als 'lichaam' verbindt met Christus als 'hoofd', een gemeenschap van navolging.

Missionair door alles heen

In het rijtje ecclesiologische essenties heb ik 'een missionaire houding naar buiten' bewust niet als aparte essentie van kerk-zijn opgenomen. Missionair zijn zie ik als het brengen van het verhaal van Jezus in de wereld, door als relationele gemeenschap dat verhaal te leven in de eigen context, gedreven door de Geest. De missionaire gerichtheid is zo geïntegreerd in alle vier essenties. De beweging die een nieuwe gemeenschap maakt naar en vanuit de context, is missionair in zichzelf te noemen. De werking van de Geest heeft daarin een stuwende kracht. Een gemeenschap die principiële relationeel is ingesteld, is in haar relaties naar buiten missionair actief te noemen. De concrete navolging van Jezus in en door een kerkelijke gemeenschap heeft tenslotte een missionaire uitstraling die mensen aanzet tot discipelschap.

⁶⁶ Zie pag. 15.

⁶⁷ Müller, *Fresh expressions of church*, 273.

2.4. ECCLESIOLOGISCHE ESSENTIES IN KLIEDERKERK

Na een inleiding over kliederkerk en de kernwaarden van kliederkerk (naast die van *Messy Church*), ga ik de kernwaarden van kliederkerk analyseren. Dat doe ik aan de hand van de ecclesiologische essenties die ik in de vorige paragraaf heb geselecteerd. Mijn vraag daarbij is: welke essenties van kerk-zijn zijn in kliederkerk te traceren, en is kliederkerk daarmee als kerk in de context van deze tijd te identificeren?

Wat is kliederkerk?

Eind 2014 werd het concept kliederkerk gelanceerd, geïnspireerd door *Messy Church*. Sinds die tijd zijn er rond de 250 lokale kliederkerken gestart. Het grootste deel daarvan is een missionaire activiteit van plaatselijke gemeenten, soms uitgroeiend tot relatief zelfstandige gemeenschappen. Een paar zijn een pioniersplek. Vier van de vijf kliederkerken zijn geïnitieerd vanuit een gemeente van de PKN. Ruim een vijfde van de betrokken vrijwilligers heeft geen band met de organiserende kerk. Meer dan de helft van de deelnemers bezoekt geen andere kerkelijke activiteit. Ruim een derde noemt zichzelf niet-gelovig. Een groot deel van de deelnemers bestaat uit kinderen met hun (groot) ouders.⁶⁸

Een kliederkerk komt gemiddeld zes keer per jaar samen. In elke kliederkerk zitten drie vaste elementen: samen ontdekken (via verschillende activiteiten), samen vieren (kort en laagdrempelig), en samen eten. Hoe dit vorm en inhoud krijgt, kan verschillen per kliederkerk al naar gelang de eigen context. Een ding is wel gemeenschappelijk: de zeven kernwaarden van kliederkerk.

Het lijntje van kliederkerk naar Messy Church

Zoals eerder gezegd is het concept kliederkerk geïnspireerd op *Messy Church* in Engeland. Het eigene van *Messy Church* wordt beschreven in *Messy Church Theology*,⁶⁹ een boek onder redactie van George Lings, directeur van het onderzoekscentrum van *Church Army*. *Messy Church* begon in 2004 als een *Fresh Expression of Church*: een zelfstandige vorm van kerk. Inmiddels zijn er wereldwijd 4000 lokale vormen van *Messy Church* in Engelstalige landen, maar ook in Europa en Zuid-Afrika. Oprichter Lucy Moore onderstreept dat *Messy Church* niet een vast program is om te kopiëren, maar gaat over waarden die in iedere context en cultuur op een eigen manier gestalte moeten krijgen.

Kernwaarden van kliederkerk en Messy Church

De vijf kernwaarden van *Messy Church* zijn in de Nederlandse context vertaald naar de zeven kernwaarden van kliederkerk. Ik heb ze naast elkaar gezet in een overzicht (zie pagina 24). Het laat zien welke kernwaarden (deels) met elkaar corresponderen, en welke verschillend zijn.

⁶⁸ Bron van deze gegevens: rapport 'Bevindingen en lessen na ruim vijf jaar kliederkerk', via website PKN: <https://protestantsekerk.nl/nieuws/kliederkerk-is-succesvolle-aanvulling-op-reguliere-kerkdienst/> (d.d. 27-11-2022).

⁶⁹ George Lings, *Messy Church Theology: Exploring the Significance of Messy Church for the Wider Church*, Abingdon: The Bible Reading Fellowship, 2013, 154-173.

Kernwaarden <i>Messy Church</i>	Kernwaarden kliederkerk
Christ-centred	Bijbelverhalen centraal
Hospitality	Gastvrijheid
All-age	Alle leeftijden samen
Creativity	Creativiteit
Celebration	
	Context
	Naar buiten gericht
	Relaties

Kernwaarden van Messy Church

De vijf kernwaarden van *Messy Church*⁷⁰ hebben zich volgens George Lings in de geleefde praktijk van *Messy Church* aangescherpt en sterker ontwikkeld. Ze resoneren deels met de klassieke kenmerken van de kerk. Lings noemt ze ook contra-cultureel, omdat ze kinderen tijdens de viering niet wegzetten in aparte ruimtes met aparte programma's, zoals gebruikelijk in de huidige gefragmentariseerde cultuur. *Messy Church* is een holistische manier van vieren en kerk-zijn.

Lings laat in een tekening van een dubbele spiraal⁷¹ zien, hoe vier kernwaarden onderling met elkaar verweven zijn en de vijfde als een allesomvattende kernwaarde daar doorheen beweegt. Op de ene spiraal staan de waarden "*hospitality, creativity, all-age, celebration*", op de andere spiraal staat de waarde "*Christ-centred*". De kernwaarde '*Christ-centred*' als absoluut centrum van *Messy Church* zet de andere kernwaarden in een expliciet christelijk kader. Anders zou de gemeenschap net zo goed seculier of anders-religieus kunnen zijn, redeneert Lings. Die kernwaarde moet gezien worden in het kader van de triniteit als Anglicaans kerndogma.

De kernwaarde '*celebration*' is terug te voeren op de Anglicaanse liturgische traditie, waarin vieren een kernwaarde van kerk-zijn is. Lings ziet in het overnemen van deze kernwaarde deels een poging van *Messy Church* om 'goedkeuring als echte kerk' te krijgen van de meer traditionele Anglicaanse kerken.

Vertaling naar kernwaarden van kliederkerk

De zeven kernwaarden van kliederkerk zien er iets anders uit, hetgeen samenhangt met de verschillende contexten van *Messy Church* en kliederkerk, en ook de verschillen tussen de kerkelijke tradities waaruit ze zijn voortgekomen, respectievelijk die van de Anglicaanse kerk en die van de PKN.

De kernwaarde '*celebration*' van *Messy Church* is in de traditie van de PKN nooit een kernwaarde van kerk-zijn geweest. In de context van de 'Woord-gerichte' PKN is 'vieren' slechts een vorm van kerk-zijn, verklaren Janneke Schoenmakers en Krista Vreugdenhil in hun afstudeeronderzoek.⁷² Vieren is daarom door kliederkerk niet als kernwaarde overgenomen. Vieren is één van de concrete elementen in een kliederkerkbijeenkomst, zoals op de vorige pagina genoemd.

⁷⁰ Lings, 154–60.

⁷¹ Lings, 157.

⁷² Janneke Schoenmakers en Krista Vreugdenhil, 'Intergenerationeel vieren: Wat kan de Protestantse Kerk in Nederland leren van de manier waarop Kliederkerk verschillende generatie betreft?', Afstudeeronderzoek Christelijke Hogeschool Ede, 2016, 48.

De kernwaarde *'Christ-centred'* is in kliederkerk vervangen door *'Bijbelverhalen centraal'*. Waar het in de Anglicaanse liturgie draait om Christus, staat in de Nederlandse protestantse kerkdienst het Woord centraal. Het Woord verwijst in eerste instantie naar de bijbel, zij het vaak in samenhang met Christus als levend Woord. In kliederkerk gaat het om de bijbelverhalen, die natuurlijk wel God en Jezus laten zien.

Kliederkerk deelt met *Messy Church* de kernwaarden *'gastvrijheid'*, *'alle leeftijden samen'*, *'creativiteit'*. In de laatste twee zie ik het eigene van het concept *'Messy Church'* en *'kliederkerk'*: het is gericht op gezinnen en families en creativiteit speelt daarin een grote rol. De kernwaarde *'gastvrijheid'* is een waarde die in veel nieuwe vorm van kerk belangrijk is en samenhangt met een missionaire gerichtheid.

De andere drie kernwaarden van kliederkerk zijn: *'relaties'*, *'context'* en *'naar buiten gericht'*. De waarde *'relaties'* benadrukt de relationele basis van kliederkerk. De waarden *'context'* en *'naar buiten gericht'* hebben een missionaire ondertoon – een gerichtheid die lange tijd in de PKN niet vanzelfsprekend was.

Kernwaarden van kliederkerk ecclesiologisch doorgelicht

Hoewel niet zo geformuleerd, is het aannemelijk dat in de kernwaarden van kliederkerk ecclesiologische essenties verweven zitten, die kliederkerk als een nieuwe vorm van kerk-zijn op de kaart willen zetten. Met behulp van de eerder door mij geselecteerde essenties van kerk-zijn (zie paragraaf 2.3.) ga ik nu de kernwaarden van kliederkerk analyseren. Welke ecclesiologische essenties zijn daarin te traceren en kan kliederkerk daarmee als nieuwe vorm van kerk geïdentificeerd worden?

Voor de helderheid heb ik de kernwaarden van kliederkerk en mijn essenties van kerk-zijn naast elkaar in een overzicht gezet:

Kernwaarden kliederkerk	Ecclesiologische essenties
Bijbelverhalen centraal	Navolging van Jezus
Context	Nesteling in de context
Naar buiten gericht	
Alle leeftijden samen	
Gastvrijheid	Relationele gemeenschap
Relaties	Werking van de Geest
Creativiteit	

Bijbelverhalen centraal: iedere samenkomst van kliederkerk wordt rond een Bijbelverhaal opgebouwd. In het doen van verschillende activiteiten en in de viering ontdekken kinderen en hun (groot)ouders het Bijbelverhaal op een creatieve manier en kan geloof ontdekt worden.

In deze kernwaarde zie ik alle ecclesiologische essenties samen komen, die de kracht van kliederkerk als nieuwe vorm van kerk laten zien. Dat heeft ook te maken met de manier waarop met bijbelverhalen wordt gewerkt in kliederkerk. Het ontdekken en verkennen van de bijbelverhalen in en vanuit de context van de deelnemers, en tegelijk in de bedding van een gemeenschap, creëert de ruimte om vragen van geloven en leven te delen. In de verbinding van bijbelverhalen met het dagelijks leven, wordt geloof verkend. Door de werking van de Geest zetten mensen stappen op de weg naar navolging van Jezus.

Context is een kernwaarde die kliederkerk deelt met andere nieuwe vormen van kerk. Kliederkerk organiseert zichzelf in de context van gezinnen, soms bewust in kwetsbare wijken. Die nesteling in de

context werkt door in alle keuzes die gemaakt worden bij het organiseren van kliederkerk.

Deze kernwaarde is dezelfde als één van de ecclesiologische essenties die ik heb geselecteerd. Door zich als gemeenschap te verbinden met de context van gezinnen en families, en in die context het verhaal van Jezus opnieuw te ontdekken en te verkennen, kan kliederkerk uitgroeien tot een nieuwe vorm van kerk.

Naar buiten gericht: kliederkerk is vaak een missionaire activiteit vanuit een bestaande gemeente of kerk. Dat vraagt openheid naar buiten, en relaties vormen met mensen in de eigen context.

In deze kernwaarde zie ik vooral de contextuele binding als ecclesiologische essentie van kliederkerk. Een gerichtheid naar buiten is daarin nodig en komt daarin ook tot uiting. Deze kernwaarde raakt ook aan de relationaliteit van kliederkerk als gemeenschap: zij werkt aan relaties van verbondenheid naar binnen, maar heeft ook een open houding naar de wereld 'buiten', waarmee zij zich verbindt.

Alle leeftijden samen is hét motto van kliederkerk: er wordt intergenerationeel gevierd, gekliederd en gegeten,⁷³ juist omdat de hele week al iedereen binnen gezinnen en families een eigen programma heeft en verschillende kanten oprent. In de chaos van een gefragmentariseerde samenleving kan kliederkerk een rustpunt zijn van samen zijn, doen, vieren en eten.

In deze kernwaarde komen volgens mij de contextuele worteling van kliederkerk en het zijn van een relationele gemeenschap als twee ecclesiologische essenties op een bijzondere manier bij elkaar. Waar kliederkerk aansluit bij de gefragmentariseerde context van gezinnen, en als gemeenschap de ruimte biedt om elkaar intergenerationeel te ontmoeten rond bijbelverhalen, is zij een kerkelijke gemeenschap.

Gastvrijheid is een belangrijk uitgangspunt van kliederkerk, dat zich uit in aandacht voor een open en veilige sfeer, voor een laagdrempelige locatie, voor de inrichting van de ruimte, de toegankelijkheid, de manier van uitnodigen. Het doel is dat mensen zich welkom voelen, juist mensen voor wie 'kerk' iets onbekends, vreemds of te hoogdrempelig is.

In deze kernwaarde zie ik een samenhang met de ecclesiologische essentie van kliederkerk als principiële relationele gemeenschap. Gastvrijheid is interactief, iets dat gegeven en ontvangen wordt in relaties. Gastvrijheid heeft ook de bedding van een gemeenschap nodig, en zal het beste uit de verf komen in de bedding van een open, hechte gemeenschap rond Jezus. Op de vraag of gemeenschap in de praktijk van kliederkerk een reële mogelijkheid is, kom ik aan het eind van deze paragraaf terug.

Relaties zijn een belangrijk basis in de opbouw van een gemeenschap rond kliederkerk. Nieuwe bezoekers komen binnen via relaties met mensen die al meedoen. Inzet op relaties versterkt het vertrouwen en de veiligheid tussen mensen. Het haalt mensen uit hun individuele gezin met alle druk en hectiek, en laat hen deel worden van een netwerk van verbondenheid, zorg en aandacht.

Deze kernwaarde valt voor mij samen met de ecclesiologische essentie van kliederkerk als relationele gemeenschap. Kliederkerk als gemeenschap is de basis en bedding van verschillende soorten relaties: met het goddelijke, onderling, naar buiten, met de context.

Creativiteit speelt door alles van kliederkerk heen: van de kliederactiviteiten tot het organiseren van een maaltijd, van het zoeken naar nieuwe vormen en rituelen om te vieren tot het bedenken, uitwerken en ervaren van een Bijbelverhaal.

In deze kernwaarde komt voor mij de werking van de Geest als ecclesiologische essentie naar voren. In kliederkerk zie ik de Geest werkzaam als creatieve bron die inspireert tot deze nieuwe vorm van kerk.

⁷³ Zie ook het onderzoek van: Schoenmakers en Vreugdenhil, 'Intergenerationeel vieren'.

Met welke ecclesiologische essenties is kliederkerk te identificeren als kerk?

Samenvattend zie ik in de kernwaarden van kliederkerk twee ecclesiologische essenties heel sterk naar voren komen: “relationele gemeenschap”, en “context”, vaak ook in onderlinge samenhang. De andere ecclesiologische essenties zijn lastiger te traceren: “werking van de Geest”, en “navolging van Jezus”.

Kliederkerk als “relationele gemeenschap” speelt een belangrijke rol in bijna alle kernwaarden, maar is zeker belangrijk als het gaat om gastvrijheid en het opbouwen van relaties. Als het kliederkerk lukt een verbindende gemeenschap te zijn, open en gastvrij naar buiten, relaties opbouwend in alle richtingen, dan heeft kliederkerk een belangrijke basis van kerk-zijn te pakken.

De “nesteling in de context” door kliederkerk als gemeenschap zie ik ook in veel kernwaarden terug. De intergenerationele manier van werken en de open blik naar buiten komen beide op uit de context. Met de nesteling in de context heeft kliederkerk een tweede basis van kerk-zijn.

De “werkzaamheid van de Geest” concreet in kernwaarden vatten is lastig, want de Geest is veeleer een ongrijpbare dynamiek in de geleefde praktijk van een gemeenschap. In de kernwaarde creativiteit zie ik wel die Geest verschijnen: dat geeft kliederkerk vleugels om kerk te worden.

De “navolging van Jezus” als individueel discipelschap kan opkomen uit de veelvoudige manier van bezig zijn met bijbelverhalen van kliederkerk, al blijft dat open. De navolging van Jezus als gemeenschap vind ik minstens zo belangrijk. Als kliederkerk als een gemeenschap van navolging opereert in haar eigen context, als zij met en vanuit die context die navolging gestalte geeft, kan zij inspirerend kerk worden.

In de kernwaarden van kliederkerk zijn de essenties van kerk-zijn duidelijk te traceren, zij het de ene sterker dan de andere. Op basis daarvan meen ik kliederkerk te kunnen identificeren als kerk.

Tegelijkertijd signaleer ik een tweetal vragen die te maken hebben met kliederkerk als gemeenschap en met geloof en discipelschap in kliederkerk.

Welke vragen trekken de identificatie van kliederkerk als kerk in twijfel?

De twee vragen die ik nu wil bespreken, zijn ook naar voren gekomen in praktijkonderzoek dat eerder bij kliederkerk en *Messy Church* is gedaan.

Is kliederkerk wel of niet een gemeenschap?

De lage frequentie van kliederkerk kan de opbouw van een echte gemeenschap in de weg te staan, schrijven godsdienstsocioloog Marten van der Meulen en projectleider kliederkerk Nelleke Plomp in een gezamenlijk artikel: kliederkerk heeft een sterk *event* karakter.⁷⁴ Ook de Engelse missioloog Steve Hollinghurst vraagt zich af op welk punt van de schaal tussen ‘*church*’ en ‘*event*’ *Messy Church* zich bevindt.⁷⁵ Aan de andere kant komt in het collaboratief onderzoek van praktisch-theoloog Clare Watkins en predikant Bridget Shepherd naar voren, dat alle respondenten *Messy Church* als een warme, gastvrije gemeenschap ervaren.⁷⁶ Als gemeenschap wordt gezien als een vaste groep die elkaar geregeld ziet, is het lastig om kliederkerk te zien als een gemeenschap. Ik zou willen pleiten voor een meer postmoderne, tijdeigen inkleuring van het fenomeen gemeenschap: als een fluïde netwerk van mensen die zich op

⁷⁴ Marten van der Meulen en Nelleke Plomp, ‘Discipelschap door creatieve “kliederkerk”: verbinding met andere kerkplekken nodig’, *Handelingen: Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap*, 47, 1 (2020): 42-53.

⁷⁵ Lings, *Messy Church Theology*, 41-43.

⁷⁶ Clare Watkins en Bridget Shepherd, ‘The Challenge of “Fresh Expressions” to Ecclesiology Reflections from the Practice of Messy Church’, *Ecclesial Practices* 1, 1 (2014): 92-110.

basis van eigen keuzes (soms tijdelijk) verbinden met anderen. Vanuit die visie heeft kliederkerk de potentie om een gemeenschap te zijn, zeker ook door haar gerichtheid op relaties. Al blijft het hard werken om een vorm van gemeenschap op te bouwen en vast te houden.

Is geloof en het goddelijke wel of niet voldoende aanwezig in kliederkerk?

In het eerdergenoemd onderzoek constateert predikant Shepherd, dat God of Jezus niet voorkomt in een deel van de verhalen over *Messy Church* als gemeenschap. Sommige respondenten zeggen expliciet dat ze niet geloven: voor hen zijn Bijbelverhalen goede verhalen met een sterke levensovertuiging. Shepherd en Watkins noemen dit fenomeen: “*Church of the unknown God*” of “*Church lite*”.⁷⁷ Ook als dat de realiteit in een deel van de kliederkerken is, dan vind ik het toch belangrijk dat kliederkerk een gemeenschap is met ruimte voor deze groep, zodat groei naar geloof en navolging de kans krijgt om ontdekt te worden en zich te ontwikkelen. Die openheid is me dierbaar. Tegelijkertijd zie ik ook de realiteit in kliederkerk, die Van der Meulen en Plomp⁷⁸ beschrijven: dat kliederkerk voor mensen die verder willen in een proces van ‘leren geloven’ te beperkt kan zijn. Samenwerking van kliederkerk met andere kerkplekken biedt daarin een goed perspectief.

Samenvattend zie ik in beide vragen de invloed van de postmoderne tijd als context. Het is al eerder genoemd: mensen netwerken hun leven aan elkaar en kiezen individueel wat op dat moment past bij en in hun leven. Dat maakt gemeenschappen grilliger en kwetsbaar.

Aan de andere kant is er wel behoefte aan gemeenschap op zich, juist omdat het leven zo complex en gefragmentariseerd is. Ook is er behoefte aan om samen met het gezin en met andere gezinnen en mensen op een ontspannen manier bezig te zijn met vragen van leven en geloof of zingeving. De kunst zal zijn om te zoeken naar nieuwe vormen van gemeenschap en nieuwe manieren om geloof op tafel te krijgen, manieren die aansluiten bij deze tijd als context.

De twee vragen corresponderen met de twee ecclesiologische essenties “relationele gemeenschap” en “navolging van Jezus”. De vraag is of deze essenties van kerk-zijn in de geleefde praktijk van kliederkerk getraceerd kunnen worden en of kliederkerk vervolgens wel of niet als kerk is te identificeren. In de empirische data van het praktijkonderzoek hoop ik aanwijzingen daartoe te vinden.

In het volgende hoofdstuk zal ik de data van het praktijkonderzoek bij de drie lokale kliederkerken beschrijven aan de hand van thema’s die samenhangen met de door mij geselecteerde ecclesiologische essenties. Op welke manier ervaren de betrokkenen van drie lokale kliederkerken essenties van kerk-zijn in hun kliederkerk? Hoe zien zij hun kliederkerk in de praktijk? De zojuist besproken vragen die te maken hebben met kliederkerk als een gelovige gemeenschap rond Jezus, kunnen daarin meezingen.

⁷⁷ Watkins en Shepherd, 99–100, 107.

⁷⁸ Meulen en Plomp, ‘Discipelschap door kliederkerk’, 50.

3. DE PRAKTIJK BESCHREVEN: MESSY, GEKLIEDER, EEN ONTDEKKINGSTOCHT

Op welke wijze ervaren betrokkenen hun eigen kliederkerk als kerk? Met die kernvraag ben ik het praktijkonderzoek ingegaan. In dit hoofdstuk zal ik de data gegenereerd in dat praktijkonderzoek bij drie lokale kliederkerken thematisch beschrijven.

Het onderzoek heb ik als volgt aangepakt. Ik begon met participerende observaties bij Kliederkerk Spijkenisse en Messy Church Surhuisterveen. Voelde ik me daar een welkome gast of bleef ik een buitenstaander? Landde ik in een gemeenschap of bezocht ik een gezellige activiteit? Kon ik in de activiteiten iets van bijbel of geloof bespeuren? Wat gebeurde er tijdens de vieringen? Met deze vragen bezocht ik de twee kliederkerken. Vervolgens hield ik interviews. Mijn bekendheid met de plek en de mensen (door de participerende observaties) zorgde voor een gemeenschappelijk referentiekader, waarin de geïnterviewden zich relatief gemakkelijk uitten. Hekensluis was het focusgroep gesprek bij Ontdekkerk Goutum-Zuiderburen, dat voor de deelnemers ook functioneerde als een terugblik op de eerste zeven jaar van hun kliederkerk, die een andere koers gaat varen. Reflectie en actieplannen lagen daarbij in elkaars verlengde, wat in sommige interviews overigens ook het geval was.

De analyse van de empirische data heeft geresulteerd in ruim twintig codes, die ik heb geclusterd in vijf categorieën.⁷⁹ De categorieën wilde ik laten corresponderen met de vier ecclesiologische essenties die ik had geselecteerd. De codes die er tijdens de analyse uitrolden, tenderden echter naar een clustering in categorieën die niet geheel parallel loopt aan mijn rijtje ecclesiologische essenties.

In onderstaande tabel is te zien hoe de ecclesiologische essenties en de categorieën wel en niet corresponderen. De categorieën “contextueel” en “gemeenschap” lopen parallel aan twee essenties. De categorie “geloof” is een samenvoeging van de essenties “navolging van Jezus” en “werking van de Geest”: zij kwamen te weinig voor in de gecodeerde praktijkdata om apart te categoriseren. De categorie “missionair” heb ik toegevoegd, omdat de grote hoeveelheid codes daartoe aanleiding gaf. De categorie “kerk” heb ik toegevoegd, omdat ‘kerk’ expliciet gespreksonderwerp was in de interviews en het focusgroep gesprek.

Ecclesiologische essenties	Categorieën praktijkdata	Thema's beschrijving data
nesteling in de context	contextueel	contextuele gemeenschap
relationele gemeenschap	gemeenschap	
navolging van Jezus	missionair	missionaire gemeenschap
werking van de Geest	geloof	
	kerk	kerkelijke gemeenschap

In dezelfde tabel staan ook de drie thema's die de leidraad vormen in mijn beschrijving van de data: kliederkerk als contextuele, missionaire, en kerkelijke gemeenschap. In die thema-structuur heb ik de categorie “gemeenschap” (als grootste categorie) tot basisthema gemaakt, waaraan de drie categorieën “contextueel”, “missionair”, “kerk” zijn aangehaakt. De categorie “geloof” loopt door alle thema's heen, soms inhoudelijk gevuld (“God”, “Jezus”, “Geest”), soms als algemene aanduiding (“geloof oefenen”).

⁷⁹ Voor een overzicht van alle in dit onderzoek gebruikte codes en categorieën, zie: bijlage 2.

De nu volgende beschrijving is gebaseerd op informatie en uitspraken van de geïnterviewden, van de deelnemers aan het focusgroep gesprek, en van mensen die ik heb gesproken tijdens de participerende observaties. Daarbij gebruik ik de gefingeerde namen van deze personen, zoals die ook in de transcripten en verslagen zijn gebruikt. Uiteraard zijn mijn eigen observaties meegenomen in de beschrijving.

3.1. KLIEDERKERK ALS CONTEXTUELE GEMEENSCHAP

Wordt kliederkerk als een gemeenschap ervaren? En hoe ziet dat er dan uit?

Als de partner van Geertje zijn ongenoegen uit over het feit dat er bij Messy Church Surhuisterveen niet gezellig met z'n allen om een grote tafel gegeten wordt, merkt Geertje op:

“Maar het is Messy Church, het is kliederkerk: het mag rommelig zijn.”⁸⁰

Daarmee legt Geertje de vinger op een dilemma van kliederkerk als gemeenschap. De balans tussen een open, laagdrempelige houding naar buiten en het werken aan verbondenheid en relaties, blijkt lastig. Gemeenschap is op zijn best warm en hecht, maar vaak ook rommelig.

Openheid, gastvrijheid, en laagdrempeligheid staan bij de drie kliederkerken zeer hoog in het vaandel. De ruimte om te komen zoals je bent, gelovig of niet, hoe je er ook uitziet, hoe je je ook gedraagt – die ruimte wordt als een groot goed ervaren. Het is een kracht van kliederkerk, waardoor bijvoorbeeld mensen met een beperking zich er thuis voelen. In Messy Church Surhuisterveen zie ik tijdens de observatie⁸¹ een jongeman met een verstandelijke beperking druk bezig met zijn taak: koffiekopjes opruimen en tafels schoonmaken. Trots en enthousiast vertelt zijn moeder hoe hij hier zijn plek heeft gevonden en geaccepteerd wordt, zoals hij is. Volgens Marloes⁸² schuiven in Kliederkerk Spijkenisse geregeld mensen aan die alleen voor het eten komen: veel meer kunnen ze niet aan, maar daar voelen ze zich op hun gemak. Als een van de grondleggers van Ontdekkerk Goutum-Zuiderburen zegt Christien:

“Het moet een laagdrempelige vorm van vieringen zijn, waarin iedereen zich genodigd mag voelen. Want bij een vorm van ‘Ik ga naar de kerk’, daar stakte het bij mij ook – waarom ik niet met de kinderen naar de reguliere kerkdiensten ging.”⁸³

Een aspect dat hier nauw mee samenhangt is te vatten onder de noemer “samen”.

Als Tineke het gesprek van de focusgroep⁸⁴ in Goutum opent, vertelt ze wat haar het meest aanspreekt in de Ontdekkerk: dat je het samen als gezin doet. Alle deelnemers van de focusgroep herkennen zich hierin en ook degene zonder kinderen geniet van het samen beleven met jong en oud.

In Surhuisterveen spreek ik tijdens de observatie tweemaal een moeder met haar kind. Beide vertellen afzonderlijk van elkaar hoe fijn zij en haar kind het vinden om weer terug te zijn na een tijd afwezigheid, en nu weer samen met anderen bezig te kunnen zijn met geloof. In Spijkenisse vertelt Marloes hoe de allereerste kliederkerk ná de coronapandemie anders uitpakte dan voorzien. De activiteiten bleven

⁸⁰ Interview met Geertje, gehouden te Surhuisterveen (d.d. 7-11-2022).

⁸¹ Participerende observatie bij Messy Church Surhuisterveen (d.d. 5-11-2022).

⁸² Interview met Marloes, gehouden te Spijkenisse (d.d. 10-11-2022).

⁸³ Interview met Christien, gehouden te Sexbierum (d.d. 16-11-2022).

⁸⁴ Focusgroep gesprek, gehouden te Goutum (d.d. 17-11-2022). Deelnemers zijn: Aafje, Hedwig, Wiebe, Sjoukje, Tineke, Bep.

onaangeroerd, want de mensen bleven hangen bij de grote tafel: ze hadden elkaar te lang niet kunnen zien en wilden nu vooral samen bijpraten. Dat er daar sterk wordt ingezet op relaties, valt me al op tijdens de participerende observatie. Vrijwilliger Roel vertelt enthousiast over de activiteiten die hij organiseert voor jongens en mannen die naar de kliederkerk komen:

“Dan werk je aan groepsbinding. Het gaat om de relaties: je moet bouwen aan onderlinge relaties.”⁸⁵

In de periode vóór de coronapandemie heeft Christien altijd een sterke verbondenheid ervaren in de Ontdekkerk: een gevoel van samen met mensen zoeken naar geloof en zingeving.

Openheid en gastvrijheid, hechte relaties en onderlinge verbondenheid lijken goede ingrediënten voor de ontwikkeling van een gemeenschap. In Spijkenisse heeft dat goed uitgedrukt, zegt Emma:

“Ik vind het mooie: het is echt een gemeenschap. We hebben een groepsapp, waarin mensen lief en leed delen: ‘mijn moeder moet geopereerd worden’...”⁸⁶

De app voorziet in een behoefte, mensen leven met elkaar mee in lief en leed. Marloes vertelt dat ooit een krat eten werd geregeld voor een bezoeker van kliederkerk met geldgebrek. Als dank kookte diegene de volgende keer voor de hele kliederkerk. Het is dit soort wederkerige zorg, die vrijwilliger Heleen mist in de ‘gewone’ kerk:

“Dat je een gemeenschap bent en naar elkaar omziet, ook door de week.”⁸⁷

De Messy Church Surhuisterveen wordt iets minder als gemeenschap ervaren. Volgens Renske gaat het daar ook niet om. Het belangrijkste vindt zij dat de deur altijd open staat en iedereen vrij binnen kan lopen. Zij wil mensen vooral ruimte geven en niet direct aanspreken. Diezelfde opstelling bespeur ik tijdens de observatie ook bij de crea-tafels: ‘ga zitten en ga lekker bezig’. Er is niet een uitleg en velen gaan hun eigen gang. Bij het binnenkomen en bij de crea-tafels mis ik als buitenstaander een beetje de bedding van een gemeenschap (op zijn minst de gemeenschap van een kernteam), die weet waarom ze hier vandaag bij elkaar is en wat ze wil uitdragen. Tegelijkertijd merk ik tijdens de observatie dat veel mensen elkaar kennen en naar elkaar wel iets uitstralen van een gemeenschap, waarin ook volwassenen en kinderen met een beperking of aandoening gezien en gewaardeerd worden en er gewoon bij horen.

In Zuiderburen ervaart de focusgroep de Ontdekkerk niet als een gemeenschap op zichzelf. Volgens Hedwig draagt het samen met andere kerkelijke activiteiten wel bij aan gemeenschap in de wijk:

“Dus dan is het wel een soort gemeenschap, maar diffuser dan alleen aan die Ontdekkerk gebonden.”⁸⁸

Aafje ziet wel potentie in de Ontdekkerk om een gemeenschap te worden. In haar visie is het samenzijn van meerdere mensen al een gemeenschap te noemen. Ze vraagt zich wel af of het ook een kerkelijke gemeenschap is, waar bijvoorbeeld gedoopt mag worden. Voor de momenteel ‘kerkelijk dakloze’ Hedwig is dat een lonkend perspectief. Deze vraag komt uitgebreider terug in paragraaf 3.3.

⁸⁵ Gesprek met Roel, Participerende observatie bij Kliederkerk Spijkenisse (d.d. 7-4-2019).

⁸⁶ Interview met Emma, gehouden te Spijkenisse (d.d. 10-11-2022).

⁸⁷ Gesprek met Heleen, Participerende observatie Spijkenisse.

⁸⁸ Hedwig, Focusgroep gesprek Goutum.

Gaandeweg komt tijdens het gesprek van de focusgroep de vraag naar boven of de Ontdekkerk eigenlijk wel open genoeg is. Men realiseert zich dat er niet veel rand- of onkerkelijke mensen bereikt worden, en dat er ook weinig nieuwe aanwas van gezinnen met jonge kinderen is. De Ontdekkerk is meegegroeid met de redelijk vaste groep mensen die er trouw komt, wat onder meer resulteert in groeiende aandacht voor tieners met eigen programma's. In dat proces is de Ontdekkerk in mijn visie een hechte gemeenschap geworden van min of meer gelijkgezinden die vanuit de behoeften van de eigen groep verder wil. De valkuil daarvan is dat de openheid naar buiten kleiner wordt en de drempel om in te stappen hoger.

De gegroeide eigen cultuur van de Ontdekkerk als gemeenschap heeft Christien helaas ook op een negatieve manier ondervonden. Door recentere persoonlijke keuzes die afweken van de groep als geheel voelde zij zich ineens buitengesloten: niet zozeer in het kernteam, maar wel in de bredere gemeenschap daaromheen. Daar had ze de openheid gewenst, die in de vieringen juist zo gepropageerd werd.

De kwetsbaarheid van de drie kliederkerken als gemeenschappen is sterker aan het licht gekomen door de coronapandemie. Bij alle drie is er zorg om de continuïteit en duurzaamheid van de eigen kliederkerk. Voor zover er gemeenschap was, moet die weer opnieuw opgebouwd worden, lijkt het.

Het bouwen aan een duurzame gemeenschap is los daarvan al een lastige zaak, vindt Emma. De frequentie van één keer per maand kliederkerk – en die is al hoger dan bij de meeste kliederkerken – is te laag om een hechte gemeenschap op te bouwen. Kliederkerk Spijkenisse vangt dat op door tussendoor activiteiten te organiseren voor volwassenen, kinderen en gezinnen, zoals bijbelstudie avonden en doordeweekse 'kliederkerk-lite' middagen. Ook de Ontdekkerk in Goutum-Zuiderburen wil de komende jaren (met steun van de Protestantse gemeente) de gemeenschap in de wijk versterken met extra activiteiten voor wisselende doelgroepen.

Worteling in de context

Met name in de grotere plaatsen wordt kliederkerk georganiseerd op een locatie dicht bij de groep die men wil bereiken. De keuze voor een specifieke buurt of wijk als context om een nieuwe vorm van kerk te laten ontstaan, was belangrijk bij de start van de Ontdekkerk. Sjoukje vertelt over de keuze voor de wijk Zuiderburen waar veel gezinnen wonen:

“En het was ook een beetje de insteek van: nou, waar gaan we het doen? De Drachtsterweg had toen nog niet een viaduct, dus dat was de brug. En dat was dan toch de drempel over om naar de Agneskerk ginds op de terp te gaan. En toen hebben we... we brengen hem naar de wijk toe. En ja, dat naar de wijk toebrengen, vind ik al zoiets van: er komen zoveel mensen naar toe die je anders niet in Goutum in de kerk ziet.”⁸⁹

Omdat er in de nieuwbouwwijk Zuiderburen geen enkele kerk is, is de Ontdekkerk een belangrijke ontmoetingsplek geworden voor mensen in de wijk die met buurtgenoten bezig willen zijn met geloof. De binding met de wijk werkt door in het samen bepalen tijdens Ontdekkerkvieringen waar de bloemen naar toe gaan. Geregeld worden ze gebracht bij burens of straatgenoten als steuntje in de rug in een moeilijke periode. Of die mensen lid zijn van een kerk of naar de Ontdekkerk komen, speelt daarin geen rol. Christien ziet de binding met de wijk terug in persoonlijke relaties: kinderen (inmiddels tieners) die in de Ontdekkerk komen, sluiten volgens haar vriendschappen voor het leven.

⁸⁹ Sjoukje, Focusgroep gesprek Goutum.

In Spijkenisse is een sterke nesteling in de wijk, die een contra-cultureel tintje heeft. Er is een sterke drive om er te zijn voor de wijk, waar veel mensen wonen die het financieel krap hebben of anderszins kwetsbaar zijn. Emma noemt de kwalijke gevolgen van de huidige neoliberale samenleving:

“Je bent de creator van je eigen leven: dus als het een klerezootje is, ja, dan is het jÓuw klerezootje, dan heb jíj het dus niet goed gedaan.”⁹⁰

In zo’n samenleving ziet Emma kliederkerk als een warme, veilige gemeenschap, waar mensen wel naar elkaar omzien, waar mensen wel met hun kwetsbaarheid terecht kunnen. Kliederkerk is voor haar:

“... eigenlijk een beetje van dat Koninkrijk, waar alles op zijn kop staat.”⁹¹

Een andere vorm van contextuele binding die zichtbaar is in het concept kliederkerk, maar zeker ook in de praktijk van de drie kliederkerken, is het bewust aansluiting zoeken bij de eigenheid van deze tijd als context. Als gezin samen naar de Ontdekkerk gaan, ervaart Aafje als iets dat past bij deze tijd:

“Ik denk dat het ook wel iets van vroeger is dat je met z’n allen in de kerk ging zitten en dat er dan op een bepaald moment een apart programma voor de kinderen was, en de kinderopvang voor de jongsten. Maar dat het in andere tijden ooit opgezet was, waarin moeders niet werkten en het juist ook wel fijn vonden om eventjes de kinderen niet te zien. Terwijl wij nu onze kinderen voortdurend naar de opvang brengen, en dat je het in het weekend leuk vindt om je kinderen een keer te zien.”⁹²

Voor Christien is de Ontdekkerk een eigentijdse vorm die in een bepaalde periode goed bij haar en haar kinderen paste. Nu de kinderen groot zijn, zoekt zij haar voeding op andere manieren. Dat laat zien dat kliederkerk zelf ook één van de vele kerkplekken is waar mensen aansluiting zoeken, als dat bij hen past in een bepaalde periode of situatie.

Bij vrijwel alle mensen die ik gesproken heb merk ik een vanzelfsprekend verbinden van geloof met de context van hun dagelijks leven. In alle kliederkerken is veel aandacht voor die verbinding. Het komt naar voren in de activiteiten die worden aangeboden, maar zeker ook in de viering. Tijdens de observatie bij Messy Church Surhuisterveen wordt in de *celebration*⁹³ – zo wordt het viermoment genoemd – het thema ‘dankbaarheid’ verbonden met herkenbare terreinen van het dagelijks leven: ‘familie’, ‘een dak boven je hoofd’.

De Ontdekkerk is voor Christien een belangrijke plek van inspiratie om het geloof te integreren in de verschillende contexten van haar leven:

“En het geloof hoeft niet zoals een grote bal opgehangen te worden, maar zit juist in het kleine dagelijkse leven, waarin je het verschil kan maken naar die ander. Dat lieten we zien, denk ik.”⁹⁴

Samengevat blijkt de contextuele binding van kliederkerk met de eigen wijk of groep, maar ook met het eigene van deze postmoderne tijd voor de betrokkenen belangrijk te zijn. Juist daarin en daardoor is kliederkerk voor hen een gemeenschap die een thuis is en een inspiratiebron voor het dagelijkse leven.

⁹⁰ Interview Emma.

⁹¹ Idem.

⁹² Aafje, Focusgroep gesprek Goutum.

⁹³ In Surhuisterveen gebruikt de jeugdwerker van de Protestantse gemeente in de activiteiten die hij organiseert (waaronder de Messy Church) vaak Engelse termen.

⁹⁴ Interview Christien.

3.2. KLIEDERKERK ALS MISSIONAIRE GELOOFSGEMEENSCHAP

Een belangrijk aspect van kliederkerk is de gerichtheid naar buiten: mensen die onvoldoende of niet bereikt worden met het verhaal van Jezus, warm krijgen voor het Christelijk geloof. De plek van geloof en hoe geloof werkt in de drie kliederkerken is niet helemaal gelijk, maar er zijn belangrijke overeenkomsten.

In de grote ruimte die de kliederkerken geven aan mensen die er (nieuw) komen, zit ook ruimte om het geloof te ontdekken. De laagdrempeligheid, de ‘lite’ manier van bezig zijn met geloven in Messy Church is daar volgens Renske heel geschikt voor:

“Ik denk dat het een heel mooie plek is voor mensen die zoeken en die niet weten, en die zeggen: we willen toch eens even kijken, en een kerkdienst is voor ons veel te... want daar snappen we niets van, of daar gebeuren dingen die wij niet... En dan is een Messy Church heel mooi om te zeggen: nou, kom maar eens een paar keer, en dan zien we het wel.”⁹⁵

Marloes voelde in Kliederkerk Spijkenisse alle ruimte om met het geloof kennis te maken. De doop van een volwassene, met voor Marloes nieuwe rituelen, trok haar een bijzondere ontdekkingstocht in:

“Ik de volgende keer er weer naar toe. En dat was de dienst dat een jonge vrouw gedoopt werd. Toen werd zij gedoopt en haar twee kinderen werden opgedragen. Toen had ik helemaal zoiets van: ‘In wat voor kliedergebeurtenis ben ik nou weer beland? We zouden toch gaan knutselen?’ Maar goed... en ik maar zoeken naar een kind in een witte jurk – want dat had ik dan nog wel meegekregen – en ik maar zoeken naar een kind... maar geen kind! En toen zag ik dus dat er een volwassene gedoopt werd. Toen had ik zoiets van: ‘Ja, maar dat kan toch helemaal niet? Hoe zit dat dan?’ En dan ga je toch weer dingen bij jezelf afvragen: maar hoe zit dat dan? Dan ga je het uitzoeken. En ongewild, of er niet echt bij nadenkend, ga je je ervoor interesseren. En dan doet op een gegeven moment: doet het Woord de rest!”⁹⁶

Het ontdekken van geloof is volgens Emma niet alleen iets voor mensen die ‘net komen kijken bij het geloof’, maar net zo goed voor ‘doorgewinterde gelovigen’ in een altijd doorgaand proces:

“Terwijl ik denk dat geloven veel meer werkt in: dat je leert van elkaar. En dat het niet zozeer is dat ik op een zeepkist ga staan en alles weet. Maar dat je dat met elkaar mag ontdekken. En dat ik óók ontdek. En dat ik ook benieuwd ben naar wat jij hebt ontdekt. Dus...en dat vind ik dus ook een van de pluspunten van een kliederkerk!”⁹⁷

Deze visie van Emma raakt aan wat Hedwig en Aafje in de focusgroep zeggen: dat het delen van geloof, er samen over kunnen praten voor hen belangrijk is in de Ontdekkerk, juist omdat er niet zoveel plekken meer zijn waar dat in deze tijd nog kan.

‘Geloof ontdekken’ is dus niet alleen een kwestie van laagdrempelig aanbod, maar heeft de bedding van een gemeenschap nodig, waar geloof open en vrij samen ontdekt en gedeeld kan worden. Daarvoor zijn mensen nodig die vanuit eigen ervaring over geloof kunnen en willen praten, vindt Geertje:

⁹⁵ Interview Renske.

⁹⁶ Interview Marloes.

⁹⁷ Interview Emma.

“En ik zou het ook wel leuk vinden als er wat meer mensen gewoon uit de gemeente, van onze PKN-kerk, dat die er wat meer heen gaan. Dat je wat meer kunt praten met mensen, met andere mensen. [...] ... als het randkerkelijke mensen zijn, dan is het wel mooi dat er ook mensen zijn die er wat meer van weten.”⁹⁸

Het maakt kliederkerk tot een oefenplek om geloof te verkennen, nog vóór iemand überhaupt toe is aan het verwoorden van dat geloof. In Kliederkerk Spijkenisse heeft zo’n proces van verkenning van geloof al meerdere keren geleid tot een volmondige keuze voor geloof in God en navolging van Jezus, bevestigd in de doop en/of het opdragen van de eigen kinderen.

Om dat proces van discipelschap in te gaan, is meer nodig dan kliederkerk kan bieden, vinden zowel Marloes als Renske. Zij zijn in hun eigen kliederkerk pleitbezorgers van de Alphacursus als aanvulling voor mensen in kliederkerk die hun geloof diepgaander willen ontwikkelen. Emma en Wiebe denken dat kliederkerk om die reden altijd andere kerken nodig zal hebben. In paragraaf 3.3. kom ik hierop terug.

Geloof uitdragen in woord en daad

Over de roeping het geloof naar buiten te delen en uit te dragen, wordt verschillend gedacht in de drie kliederkerken. De uiteindelijke praktijken liggen echter niet zo ver uit elkaar.

Bij Messy Church Surhuisterveen zeggen meerdere mensen hoe belangrijk het is dat er actieve gelovigen van de kerken aanwezig zijn: wie moet er anders over het geloof praten? Doorvragend blijken Renske en Geertje in hun Messy Church beiden niet vaak tot de geloofsgesprekken komen, waarvan ze hopen dat die plaatsvinden. Soms nog wel met gelovige mensen, maar niet met ongelovige mensen. Beide zetten zich wel op praktische manieren enorm in om bezoekers ‘een goede middag’ te geven. Die inzet zie ik tijdens de observatie bij alle vrijwilligers: het zijn echte ‘doeners’. Daarin zie ik belichaamd geloof als een vorm van discipelschap, die zich uit in respectvol en gelijkwaardig omgaan met elkaar en mensen die ‘anders’ of kwetsbaar zijn. Geertje en Renske vinden dat vanzelfsprekend. Wat ik ‘geloofsdaden’ noem, schalen ze lager in dan ‘geloofsgesprekken’. Geertje hoopt dat er toch geloof overkomt:

“Maar het mooiste vind ik altijd nog dat: al die keren dat wij er geweest zijn, zijn die buitenlandse mensen er, die Syrische mensen, het zijn allemaal Syrische mensen. En dat vind ik heel mooi. Want die hebben een heel andere achtergrond. [...] Want dan hoop ik dat daar iets teweeg wordt gebracht, bij die mensen, in hun hart, al hebben we het er niet eens over. Alleen in die *celebration*, dan - ik hoop dat ze het allemaal begrijpen, verstaan, ik weet het niet eens, ze spreken wel redelijk goed Nederlands - maar dat ze zich wel opgenomen voelen en geliefd voelen bij ons. Dat is heel belangrijk.”⁹⁹

In Kliederkerk Spijkenisse tref ik dezelfde vanzelfsprekendheid aan als het gaat om ‘geloofsdaden’. Het dienen van mensen in de wijk, wordt gezien als een volwaardige manier om zich missionair tot de wereld en de directe context te verhouden. Emma doet het met volle overtuiging:

“Maar dan denk ik van: ja, ook het 'een veilige warme plek waar liefde is' bieden... Er komen soms mensen die het zo moeilijk hebben... [...] Soms zijn er gezinnen, dat... die hebben het zo moeilijk en zo zwaar. En dan zie je de kinderen en die zie je zo hun best doen. En dan denk ik: joh, dat is jouw rol niet. Wees hier maar gewoon even lekker kind. Dan geef ik je gewoon alle positieve bevestiging die ik in een uur kan douwen.”¹⁰⁰

⁹⁸ Interview Geertje.

⁹⁹ Interview Geertje.

¹⁰⁰ Interview Emma.

Sommige mensen praten wel geregeld en gemakkelijk over geloof, vaak op een terloopse manier. Marloes doet het geregeld tijdens het interview:

“Want dat is nog wel echt een dingetje. Mensen hebben echt zoiets van: ‘Ja, ik geloof in mezelf.’ Dat vind ik ook een hele mooie, als iemand zegt: ‘Ja, ik geloof in mezelf.’ Ik zeg: ‘Nou, dat is hartstikke mooi, want jij bent een creatie van God.’”¹⁰¹

Het feit dat Kliederkerk Spijkenisse een pioniersplek is, zal zeker meespelen: deze kliederkerk is gestart vanuit een duidelijke missionaire visie en missie, aldus Emma aan het begin van het interview.

In Ontdekkerk Goutum-Zuiderburen was de impliciet missionaire begingedachte: in de wijk een plek creëren waar geloof en kerk op een nieuwe manier kan ontstaan en groeien. Pionierend wilde de werkgroep samen met jonge gezinnen in de wijk verbindingen tussen geloof, bijbel en dagelijks leven zoeken en ontdekken. In de Ontdekkerk wordt meer tijd ingeruimd voor vieren dan in de meeste andere kliederkerken. Juist in de vierende delen wordt geloof nadrukkelijk met het alledaagse verbonden. Het bidden is er een interactief spreken en ‘doen’ van geloof is. Hoewel de vorm van vieren op zichzelf laagdrempelig en toegankelijk is, kan de grotere plek van vieren in de Ontdekkerk de drempel verhogen voor mensen die niet vertrouwd zijn met geloof en kerk. Aafje is behalve bij de Ontdekkerk ook betrokken bij een andere kliederkerk in Leeuwarden, die volgens het oorspronkelijke format werkt. Aafje ziet dat verschil, maar relateert het ook:

“Nou, ik kan me voorstellen dat onze vorm mensen die weinig met kerk hebben, misschien iets meer afschrikt. Maar tegelijkertijd weet je toch ook dat je naar "kerk" komt. Het heet niet voor niets Ontdekkerk. Dus ja, er zal bijna niemand komen die denkt dat het alleen maar een knutselclub is.”¹⁰²

Op individueel niveau werkt de Ontdekkerk inspirerend voor veel vaste bezoekers en vrijwilligers om in hun eigen dagelijks leven het geloof uit te dragen door er voor anderen te zijn, een dienende houding te hebben. Christien integreert het geloof in alle terreinen van haar leven, ook in haar werk. De verdieping van haar geloof in de Ontdekkerk heeft haar daarin gesterkt en gemotiveerd.

Samengevat dragen alle drie kliederkerken geloof expliciet uit in de vieringen aan de hand van een bijbelverhaal of bijbels thema dat met het dagelijks leven van de aanwezigen wordt verbonden, en ook in het bidden. Onderling inhoudelijk praten over geloof gebeurt vooral met mensen die al geloven. Erover praten met mensen die niet geloven, lijkt afhankelijk te zijn van de persoon: heeft iemand de durf, heeft iemand de gave dan gebeurt het op natuurlijke manieren.

Geloof als iets dat in kliederkerk verkend kan worden, vinden alle kliederkerken belangrijk. Ze geven daar alle ruimte aan. Kliederkerk Spijkenisse neemt daarin als gemeenschap een actieve houding aan: mensen ruimte geven maar ook actief opnemen in de gemeenschap, en goed begeleiden als geloof begint te groeien. In de twee andere kliederkerken is die actieve houding iets meer een zaak van individuen die er een ‘antenne’ voor hebben.

Inhoudelijk maken mensen niet altijd duidelijk wat ze bedoelen met ‘geloof’. Sommigen articuleren het wel als: ‘geloof in God’, ‘Jezus navolgen’, ‘gedreven door de Geest’. Anderen benoemen het niet, zijn bang voor ‘te grote woorden’ of vinden het lastig om te verwoorden. Bij veel van deze mensen is geloof wel de bron of motivatie, van waaruit ze leven en handelen.

¹⁰¹ Interview Marloes.

¹⁰² Aafje, Focusgroep gesprek Goutum.

Bij alle drie kliederkerken heb ik geloof gezien en ‘gehoord’ dat belichaamd werd in de praktijken van de kliederkerken. Vooral bij kernteamleden, vrijwilligers en de nauwe kring daaromheen: in hun manier van omgaan met elkaar, met kwetsbare mensen, met nieuwkomers en met de wereld ‘buiten’. Deze manier van leven en doen, noemde ik eerder al een belichaamde vorm van discipelschap.

3.3 KLIEDERKERK ALS KERKELIJKE GEMEENSCHAP

Iedereen vindt wel dat kliederkerk ‘iets’ met kerk te maken heeft. De vraag is natuurlijk wat dat ‘iets’ dan is. Op welke manier is hun kliederkerk ‘kerk’ voor de betrokkenen die ik gesproken of geobserveerd heb?

Een lastig punt in de interviews en gesprekken over deze vraag is, dat veel mensen die ik gesproken heb, een vastomlijnd beeld van ‘de kerk’ hebben. Ze denken dan aan het (bestaande) instituut kerk of de (traditionele) kerkdienst. Dat verwoordt Renske ook:

“Ik heb bij kerk toch wel meer het idee van het 'eredienst-achtige idee', het 'vieren idee', het samen naar God toe gaan. Ik zie bij Messy Church meer de ontmoeting, de verbinding, het gezien worden. [...] Ik denk dat een kerkdienst het doel heeft om meer te bieden op geloofsgebied. Ik vind een Messy Church daar vrij summier in.”¹⁰³

Tegelijkertijd kan ze zich wel voorstellen dat Messy Church voor mensen die nooit in een kerk komen, wel echt kerk is, vertelt ze tijdens de observatie.

Of de eigen kliederkerk als kerk gezien wordt, lijkt deels samen te hangen met het gegeven of iemand al dan niet betrokken is bij een bestaande kerk.

Voor veel mensen is het omschrijven van hun kliederkerk als een geloofsgemeenschap of kerkelijke gemeenschap al een stap te ver. In Messy Church Surhuisterveen en in Ontdekkerk Goutum-Zuiderburen hebben de geïnterviewden moeite om hun kliederkerk te zien als een gemeenschap. Ze ervaren het niet zo, of vinden dat, zoals Christien zegt: “een te groot woord”.¹⁰⁴ In mijn observaties en in hoe de mensen over hun kliederkerk praten, ontwaar ik echter wel trekken van een kerkelijke gemeenschap.

In de focusgroep van Ontdekkerk Goutum-Zuiderburen ontwikkelt het denken over het wel of niet zijn van ‘kerk’ of ‘gemeenschap’ zich op een verrassende manier. Bep en Sjoukje ervaren Ontdekkerk niet als gemeenschap. Hedwig vindt dat het wel kan bijdragen aan een gemeenschapsgevoel in de wijk. Aafje denkt dat het misschien een gemeenschap kan worden. Ineens ziet Sjoukje de potentie van Ontdekkerk om zich verder te ontwikkelen als een “belevingsgemeenschap”,¹⁰⁵ waarop Hedwig reageert dat het dat eigenlijk al is! Als later de vraag op tafel ligt of de Ontdekkerk voor hen kerk is, gebeurt hetzelfde. Aanvankelijk gaat het over onderdelen van vieren en rituelen in de Ontdekkerk die ook in een ‘gewone kerk’ te herkennen zijn. Vervolgens zegt Bep: “Je gaat of naar de Ontdekkerk, of je gaat naar de kerk!”¹⁰⁶ om vervolgens te concluderen dat de Ontdekkerk voor haar wel kerk is, zij het op een andere manier. Wiebe komt daar redenerend ook op uit:

“Als kerk? Ja goed, dat is een definitie kwestie natuurlijk. Maar eh, ik denk wel dat op het moment dat je die rituelen: ik denk wel dat kinderen dat herkennen. [...] ... ik vind het ook mooi dat het wel zichtbaar is,

¹⁰³ Interview Renske.

¹⁰⁴ Interview Christien.

¹⁰⁵ Sjoukje, Focusgroep gesprek Goutum.

¹⁰⁶ Bep, Focusgroep gesprek Goutum.

die liturgische elementen, en dat het ook wel een bijzondere plek heeft. Ik vind bijvoorbeeld ook de gezamenlijke afsluiting - nu was die voor het eten, het was altijd na het eten - dat vind ik wel belangrijk: dat dat soort dingen er wel in zitten. En dat maakt het meer dan een gezellig samenzijn. En ik denk wel dat dat dan - als dat je definitie van 'kerk' dan is - dat dát het optilt naar iets meer.”¹⁰⁷

Voor Aafje zou de Ontdekkerk een echte kerkelijke gemeenschap kunnen worden, als daar ook gedoopt kan worden. Zij zou daar geen moeite mee hebben. Hedwig zou dat toejuichen, zij hoort momenteel niet bij een kerk en haar kinderen zijn niet gedoopt. Als ik de andere deelnemers vraag, of zij dat zo voor zich kunnen zien: de Ontdekkerk als zelfstandige kerkelijke gemeenschap waar ook gedoopt en avondmaal gevierd wordt, is het even heel stil. Dan verwoordt Bep haar verlegenheid:

“Ik heb er nog nooit zo over nagedacht, eerlijk gezegd. Want ik zou me geloof ik ook wel een beetje verscheurd voelen. Als je in de kerkenraad van de Agneskerk zit, dat je... hoe dan...”¹⁰⁸

Uiteindelijk is de conclusie dat men Ontdekkerk toch vooral ziet als een aanvulling op de bestaande kerken. Wiebe vindt dat eigenlijk wel een mooie oecumenische gedachte: dat je bij meerdere kerken of kerkelijke gemeenschappen betrokken kunt zijn.

Kliederkerk Spijkenisse heeft als pioniersplek vanaf het begin de intentie gehad volwaardig kerk te zijn. Er zijn daar meerdere mensen gedoopt, er zijn kinderen opgedragen, er is een herdenkingsviering geweest bij de uitvaart van een trouwe vrijwilliger, en de kerkelijke inzegening van een huwelijk is er gevierd. Voor alle betrokkenen is het echt kerk. Marloes en Emma zien daarnaast het belang van samenwerken. Kliederkerk zit volgens hen niet op een eilandje en heeft andere kerken nodig, bijvoorbeeld in het diepgaander begeleiden naar discipelschap. Andersom denken zij dat de ervaring met nieuwe vormen in kliederkerk bestaande kerken helpt te vernieuwen.

Filosofierend over de toekomst van de kerk ziet Emma ‘kerk’ steeds meer als een beweeglijk proces, waar kliederkerk eigenlijk al volop in zit:

“ ... wat ik zie bij de twintigers, die veel meer hun eigen huddeltje: 'waar gaan we deze zondag naar toe'. En dan hottelt dat hele huddeltje - en die kan niet, want die moet naar de verjaardag van zijn oma en die kan niet, want die heeft een tentamen waar ie voor moet leren - maar je haakt dan een volgende keer weer aan. En dat is heel vloeibaar en heel beweeglijk. En ik denk dat een kliederkerk veel meer in die beweging zit.”¹⁰⁹

Samengevat blijkt dat veel mensen reflecteren op hun ervaring met kliederkerk als kerkelijke gemeenschap met behulp van taal en beelden die ze ontleenen aan wat ze kennen of zien bij de bestaande kerk en het instituut kerk. Daardoor lijken ze moeite te hebben om hun kliederkerk te zien als kerk of om dat op die manier te articuleren. Pratend met elkaar in de focusgroep of na doorvragen in een interview schuift hun visie op kliederkerk als kerk soms verrassend op. Geleidelijk of ineens zien ze dan kliederkerk als een nieuwe en volwaardige vorm van kerk.

In hoofdstuk 4 analyseer ik de beschreven empirische data verder om helder te krijgen wat de praktijk van deze drie kliederkerken eigenlijk zegt over kliederkerk als nieuwe vorm van kerk in deze tijd.

¹⁰⁷ Wiebe, Focusgroep gesprek Goutum.

¹⁰⁸ Bep, Focusgroep gesprek Goutum.

¹⁰⁹ Interview Emma.

4. DE PRAKTIJK GEANALYSEERD: HOBBELS OF WERK IN UITVOERING

Voor ik in dit hoofdstuk de vraag beantwoord wat de praktijk van kliederkerk ons leert over kliederkerk als kerk in de context van deze tijd, analyseer ik een drietal kwesties vanuit de empirische data. Het zijn hobbels op de weg naar kerk-zijn: de kwetsbaarheid van kliederkerk als gemeenschap, kliederkerk als oefenplek voor geloof, en de noodzaak van nieuwe taal en beelden. De twee eerste kwesties raken aan de twee vragen aan het eind van paragraaf 2.4. (na de analyse van de kernwaarden van kliederkerk).¹¹⁰

4.1. DE KWETSBAARHEID VAN KLIEDERKERK ALS KERKELIJKE GEMEENSCHAP

In hoofdstuk 3 beschreef ik het dilemma van een zich ontwikkelende gemeenschap: hoe bouw je aan hechte relaties van verbondenheid binnen de gemeenschap en hoe blijf je toch ook open naar buiten. Met dat laatste doel ik niet alleen op een cultuur van “iedereen mag binnenkomen”, maar ook een actieve houding van zorg en alertheid naar de context waarin de gemeenschap genesteld is. Hierin resoneert het door Clare Watkins geschetste dilemma tussen *community* en *koinonia*.¹¹¹ Het bouwen aan relaties die geregeld wisselen, is kenmerkend voor deze tijd van netwerken. Vooral jonge mensen zijn volgens Nancy Ammerman simultaan actief in meerdere *communities*.¹¹² Kliederkerk lijkt soms op zo’n hechte *community*. Ontdekkerk Goutum-Zuiderburen wordt ervaren als een hechte gemeenschap van mensen die in de woorden van Christien “hetzelfde willen, zoeken en vinden”.¹¹³ Die herkenbaarheid en hechtheid is aantrekkelijk, maar is beperkend als het niet meer voldoende open is naar het andere en de A/ander. Het model van de *koinonia* rond Jezus houdt de ogen en het hart open naar buiten.

Andersom kan een kliederkerk heel sterk focussen op het geven van alle ruimte aan de vreemde ander, zoals Messy Church Surhuisterveen met hart en ziel doet. Die openheid is waardevol, maar moet het bouwen aan een verbindende gemeenschap niet tegenhouden. Want die is nodig als bedding voor (te ontdekken) geloof, vind ik met Henk de Roest.¹¹⁴ Investeren in relaties tussen mensen onderling en relaties met het goddelijke, naast andere relaties, is van groot belang, zegt Michael Moynagh terecht.¹¹⁵ Juist die veelzijdige relationaliteit kan een kliederkerk een gemeenschap laten zijn die tegelijk hecht naar binnen en open naar buiten is, in beide dienend.

Door de coronapandemie is de kwetsbare duurzaamheid van nieuwe kerkelijke gemeenschappen zoals kliederkerk aan het licht gekomen, waarin ik ook de invloed van deze tijd als context zie. Mensen kiezen hun netwerken en gemeenschappen op basis van wat goed voor hen is op dit moment. Precies dat deden mensen ook tijdens de coronapandemie. Kliederkerk Spijkenisse heeft zo trouwe bezoekers verloren aan kerken die dichterbij huis waren. Die stap was overigens makkelijker geworden door het vertrouwd raken met ‘kerk’ in kliederkerk, vertelt Emma. Zij ziet en ervaart om haar heen en in

¹¹⁰ Zie pag. 27-28.

¹¹¹ Eerder beschreven op pag. 21; zie: Watkins, *Disclosing Church*, 153–54.

¹¹² Ammerman, *Sacred Stories, Spiritual Tribes*, 8–13.

¹¹³ Interview Christien.

¹¹⁴ Roest, *En de wind steekt op!*, 38–41.

¹¹⁵ Moynagh, *Church in Life*, 244–249.

kliederkerk de grilligheid van een gemeenschap die fluctueert door wisselende en tijdelijke vormen van betrokkenheid. Ze ziet het als een uitdaging om kerk-zijn te leren op een tijdeigen wijze:

“Want je biedt mensen ook een gemeenschap aan. Maar tegelijkertijd denk ik: ja, wij bieden het aan, maar het is geen vereiste dat wij exclusief zijn... [...] Het is juist eigenlijk het beste dat mensen kiezen wat het goede is voor hen en voor de mensen, zeg maar voor hun gezin, zeg maar je basisgroep waarmee je door het leven trekt: en dat je probeert om die zoveel mogelijk gevoed te houden en daar zoveel mogelijk grazige weijtjes mee af te gaan.”¹¹⁶

Het maakt de continuïteit van kliederkerk als kerkelijke gemeenschap misschien wat lastiger, maar is wel inherent aan een meer beweeglijke opvatting van ‘gemeenschap’.

4.2. KLIEDERKERK ALS OEFENPLEK VOOR GELOOF

Met projectleider kliederkerk in de PKN Nelleke Plomp heb ik besproken hoe in alle drie de kliederkerken een sterke praktijk van ‘geloofsdaden’ is, zonder dat het geloof daarin expliciet benoemd wordt. Zij ziet daarin een omgekeerde beweging ten opzichte van de bestaande kerken:

“En in een missionaire context of in een gesecculariseerde context verwachten we denk ik heel vaak dat mensen éérs kunnen articuleren wat geloof voor hen is, en van daaruit meegaan in de praktijken. [...] Terwijl een kliederkerk maakt het misschien wel mogelijk om gewoon te oefenen met in de groep functioneren met allemaal verschillende mensen die je misschien zelf niet zou uitkiezen. Of een gebed uit te spreken, of een gebed te doen, of een lied te zingen. Of gewoon een bijbelverhaal te lezen en te denken: 'Hé, wat lees ik hier over God? Stel dat het waar is, wat betekent dat dan?' En dat, wat jij vertelt, dat pas na een tijdje mensen zich gaan verhouden tot: 'Oké, maar wat vind ik nou eigenlijk van die Jezus?' of: 'Wat geloof ik nou eigenlijk?'”¹¹⁷

In Kliederkerk Spijkenisse vertelt Marloes over iemand die naar kliederkerk kwam, twee jaar volhield ongelovig te zijn, en toen een proces van ontdekken van geloof inging. Het al die tijd mogen horen bij deze dienende gemeenschap, heeft bij die persoon een sterke uitwerking gehad, vertelt Marloes. Dit verhaal (en andere) bevestigen mijn observatie dat in de praktijk van de kliederkerken veel geleefd geloof aanwezig is. Dat blijft ongezien, als de nadruk ligt op openlijk verwoord geloof en discipelschap met de doop als bekroning. Hoewel Kliederkerk Spijkenisse al heel wat mensen heeft mogen dopen, ziet Emma die ‘score’ niet als het belangrijkste doel van kerk-zijn van hun kliederkerk:

Want ja, ik heb altijd een beetje het gevoel dat het management ook af en toe een beetje in de kerk binnenkomt: de statistieken... [...] ... dat zegt niet dat ik het niet geweldig vind dat er mensen zijn die echt heel bewust kiezen voor een leven samen met God. Maar dan denk ik van: ja, ook het 'een veilige warme plek waar liefde is' bieden... Er komen soms mensen die het zo moeilijk hebben...¹¹⁸

Dit concrete dienen van mensen in, vanuit en met de eigen context wordt gedragen en uitgevoerd door de hele gemeenschap, van kernteamleden tot bezoekers die het geloof nog maar net verkennen. Navolging van Jezus is dan niet zozeer een individuele zaak, maar iets dat in en door de gemeenschap

¹¹⁶ Interview Emma.

¹¹⁷ Expertinterview met Nelleke Plomp, projectleider kliederkerk in de PKN, gehouden te Delft (d.d. 11-11-2022).

¹¹⁸ Interview Emma.

gestalte krijgt. Er zit een kracht in die ik wil omschrijven als: ‘zien navolgen, doet navolgen’. Het maakt kliederkerk als gemeenschap een gemeenschap van navolging rond Jezus: een *koinonia*.

4.3. OPNIEUW LEREN ZIEN EN SPREKEN

Tijdens het praktijkonderzoek valt me op dat met regelmaat ‘oude’ of traditionele beelden van ‘kerk’ en ‘geloof’ mensen in de weg staan, om op een vrije manier ‘kerk’ te ontdekken en zich ‘kerk’ toe te eigenen. Van rand- en onkerkelijke en ongelovige mensen zijn die oudere beelden te verwachten. Maar het speelt juist bij kerkelijk betrokken vrijwilligers van de kliederkerken die ik heb gesproken. Renske blijft kerk zien als de kerkdienst, waardoor Messy Church voor haar ‘een activiteit’ blijft. Volgens haar zijn er wel mensen die niet bij een kerk betrokken zijn, die kliederkerk wel als kerk ervaren. Andersom zijn er ook mensen die ‘kerk’ niet los kunnen zien van de in hun ogen negatieve, verouderde structuren. Christien hikt een tijdlang tegen het woord ‘kerk’ aan, tot ze ineens ontdekt:

“En dan staat er in de bijbel: waar twee of meer spreken in mijn naam... En dan denk ik: ja, daar heb je niet persé het gebouw voor nodig, wat de naam "kerk" draagt. En dat is denk ik...”¹¹⁹

Een open gesprek tussen bestaande kerken en kliederkerk over de beelden van ‘kerk’ die er leven aan beide kanten zou ik toejuichen. Het kan helpen bij het ontwikkelen van nieuwe vormen van kerk die als zodanig herkend worden, en de kloof met de bestaande kerk verkleinen. Die is erg groot, vindt Marloes:

“Want zoals ik al zei: als jij net tot geloof gekomen bent, en je bent nog nooit in een kerk geweest - ja misschien in Spanje om een keer te kijken van binnen hoe het er uit ziet, of in Delft omdat daar een dode ligt, om het maar even grofweg te zeggen - dan is het allemaal héél *impressive!* [...] Hetzelfde als de zondagdienst: dat is véél te gecompliceerd voor iemand die nét tot geloof komt!”¹²⁰

Beelden en taal van deze tijd hoeven niet plat of populair te zijn: het is de kunst om in eigentijdse taal en beelden te zoeken naar het heilige, dat zich volgens Ammerman laat vinden in het alledaagse.¹²¹ Voor kliederkerk is het belangrijk te leren zien wat er gebeurt aan theologie in haar gemeenschap (naast wat er gezegd wordt aan theologie). Nelleke Plomp ziet een belangrijke rol weggelegd voor mensen die daar een antenne voor hebben, of dat willen ontwikkelen:

“Ja, en die sleutel... ik weet niet precies hoe je die mensen moet benoemen. Die echt kunnen aanwijzen: 'Jongens, kijk, hier gebeurt het! Zie je wel dat de Heilige Geest hier aan het werk is?' En dat hoeven helemaal niet mensen te zijn die theologisch geschoold zijn. Maar dat kerken ook daar sensitief voor kunnen worden, voor personen die dat zien – en die mensen aanmoedigen om hun wijsheid te delen.”¹²²

Samenvattend denk ik dat de analyse van de gesignaleerde ‘hobbels’ in het empirisch materiaal laat zien dat die hobbels veeleer kwesties van ‘werk in uitvoering’ zijn. Kliederkerk als gemeenschap, als oefenplek voor geloof en met nieuwe taal en beelden te ontdekken vorm van kerk, is complex en niet te vangen in zwart-wit constellaties. Kliederkerk is volop in ontwikkeling, hetgeen in een open dialoog met andere kerkplekken vruchtbaar naar meerdere kanten kan werken. Als nieuwe kerkelijke gemeenschap

¹¹⁹ Interview Christien.

¹²⁰ Interview Marloes.

¹²¹ Ammerman, *Sacred Stories, Spiritual Tribes*, 2014.

¹²² Expertinterview Nelleke Plomp.

onderweg naar het beeld van de rondtrekkende gemeenschap rond Jezus, mag kliederkerk van de bestaande kerken openheid en ruimte vragen voor die ontwikkeling en de dialoog daarover.

4.4. WAT LEERT DE PRAKTIJK VAN KLIEDERKERK OVER KLIEDERKERK ALS KERK IN DEZE TIJD?

Samenvattend wil ik vier punten noemen uit de onderzochte praktijken van de kliederkerken in Goutum-Zuiderburen, Spijkenisse en Surhuisterveen die in mijn visie leidend zijn bij de vraag: wat kan de praktijk van kliederkerk ons leren over kliederkerk als kerk in deze tijd.

Kliederkerk als relationele, flexibele, en creatieve gemeenschap

Een gemeenschap opbouwen die voldoende open is naar buiten en toch ook verbindend naar binnen is een pittige uitdaging. Daarnaast is in de weerbarstige praktijk van kliederkerk als gemeenschap de postmoderne tijd van individueel netwerken en tijdelijke, fluctuerende bindingen maar al te herkenbaar. De onderzochte kliederkerken manoeuvreren redelijk flexibel op dat speelveld en bewegen mee met hun doelgroep in de context. Ze maken handig gebruik van sociale media. Op lastige situaties en veranderde omstandigheden reageren ze flexibel en creatief: is de frequentie te laag om gemeenschap te vormen dan organiseren ze extra activiteiten, is fysiek contact niet mogelijk (door corona) dan zoeken ze andere mogelijkheden, willen bezoekers liever praten dan activiteiten doen dan worden er tafels en stoelen aangeschoven.

Dat alles lukt goed, zolang de gemeenschap werkt aan haar relationele basis. Wederkerige relaties van warmte, van de ander zien en zichzelf gezien weten, blijken de solide basis van een gemeenschap: ze maken haar effectief en vruchtbaar, ze houden haar op de been. De praktijk van kliederkerk laat zien dat gemeenschap een werkwoord is: een continu jezelf in alle openheid verbinden met de A/ander, en flexibel meebewegen in de meer veranderlijke en fluïde vormen van gemeenschap.

Contextuele nesteling van kliederkerk als logisch en helpend proces

In een tijd waarin mensen hun eigen netwerken vormen en de gemeenschappen kiezen die bij hen passen, is het eigenlijk vrij logisch dat andersom gemeenschappen zich meer contextueel binden en wortelen. Kliederkerken gaan in hun praktijk vrij gemakkelijk én overtuigd mee in die beweging. Het blijkt hen te helpen de richting te bepalen die ze als gemeenschap kiezen. Het helpt de actieve kern van kliederkerken ook om geloof in en vanuit die context op nieuwe manieren te ontdekken, wat hen zelf ook weer inspireert en verbindt met de doelgroep in de context. De relationele binding met mensen in die context nodigt in de praktijk uit om actief en contra-cultureel kerk op het randje te zijn.

Kliederkerk als gemeenschap van navolging van Jezus

Dat de Geest in kliederkerk anders werkt dan in bestaande kerken, uit zich onder andere in het omgekeerde proces van geloofsontwikkeling in de praktijk van kliederkerken. Daar mogen mensen op een informele, laagdrempelige manier oefenen met 'geloof doen'. Zij krijgen daar alle ruimte voor en worden volledig opgenomen in de gemeenschap van kliederkerk, waar ze de kunst van 'geloof doen' kunnen afkijken. Het helpt mensen toe te groeien naar denken en praten over geloof, er meer over leren, soms gevolgd door een bewuste keuze voor discipelschap en doop. De beginfase in deze

processen is gevuld met geleefd geloof, wat niet altijd onderkend en gezien wordt. Kliederkerk als een wederkerige, warme, en open gemeenschap van navolging vormt de bedding van deze processen van geloofsontwikkeling, onder het motto: 'zien navolgen, doet navolgen' en 'zien geloven, doet geloven'. Het is een manier van geloofsontwikkeling die heel krachtig en effectief blijkt te kunnen werken.

Kliederkerk als kerk-in-ontwikkeling

Nieuwe kerkvorming in deze tijd is een weerbarstig en beweeglijk proces. De taal, beelden, structuren en modellen van de bestaande kerken en kerkelijke traditie schieten daarin te kort of kunnen het zicht op de werkzaamheid van de Geest zelfs verhinderen. De in de praktijken belichaamde theologie van kliederkerk als nieuwe vorm van kerk is soms drie stappen verder dan de gearticuleerde theologie die soms moeite heeft om de tijdeigen taal en beelden daarvoor te vinden.

Mensen die theologische en ritueel creatief zijn aangelegd en/of ontwikkeld spelen in deze processen van kerkvorming een belangrijke rol. Dat zijn niet altijd theologisch geschoolde mensen. Bijna altijd zijn het in ieder geval de begeesterde pioniers zelf: als inspirator, voortrekker, en als 'vertaler' van beelden, woorden en rituelen uit de traditie naar mensen in de context van deze tijd. Als deze centrale figuren vertrekken uit een kliederkerk of er niet zijn, maakt dat het soms lastig voor een kliederkerk om op dezelfde inspirerende manier verder te gaan.

Meer aandacht voor ondersteuning in deze processen, ook vanuit het bredere netwerk van kerken, is gewenst. Dat vraagt van bestaande kerken een open houding die nieuwe kerkplekken serieus neemt als gelijkwaardige partner om kerk-zijn verder te ontwikkelen naar de toekomst.

5. CONCLUSIE: SAMEN KLIEDEREN OM KERK TE ZIJN

In dit laatste hoofdstuk leg ik de eerder in de literatuur geselecteerde essenties van kerk-zijn (zie hoofdstuk 2) naast de bevindingen uit de praktijk van kliederkerk, die ik in de vorige twee hoofdstukken heb beschreven en geanalyseerd. Concluderend zal ik toetsen in hoeverre de ecclesiologische essenties in de praktijk van de drie kliederkerken te traceren zijn en op welke manier ze de kliederkerken kunnen identificeren als kerk. Aan het eind zal ik de hoofdvraag in deze thesis beantwoorden: op welke manier is kliederkerk kerk in deze tijd?

5.1 KLIEDERKERK ALS KLEIN ‘KONINKRIJK’ IN DE CONTEXT

Met een knipoog naar één van de interviews,¹²³ waarin het gesprek ging over de contra-culturele positie van kliederkerk in de context van een wijk met veel armoede, zet ik hier mijn eerste ecclesiologische essentie neer: “nesteling in de context”. Moynagh noemt ‘*contextual*’ als één van de kenmerken van een nieuwe kerkelijke gemeenschap,¹²⁴ De Roest noemt de contextuele inbedding van een kerk als een eigenschap van *emerging church*,¹²⁵ en vele andere theologen met hen zien de contextuele worteling als een cruciaal startpunt, bedding en perspectief van kerk-zijn. In navolging van Watkins denk ik dat die nesteling in de context een dynamische relatie van een kerk met de eigen context behelst. Dat is veel meer dan de keuze voor een plek of doelgroep waar je kliederkerk gaat organiseren. Watkins ziet het zelfs als een opereren op de grens met de bestaande kerk en vaak ook in de marge van de samenleving:

“... edgeless (unbounded) whilst at the same time thriving on the (perceived) ecclesial edges...”¹²⁶

De worteling in de context zie ik bij zeker twee kliederkerken: de bewuste keuze om als kliederkerk te starten in een specifieke wijk waar veel jonge gezinnen wonen. In hun manier van werken en communiceren sluiten de kliederkerken aan op de doelgroep die ze daar willen dienen. Opvallend is ook het contra-culturele randje dat aan de kliederkerken kleeft: ze creëren een plek van rust en ruimte voor gezinnen en kwetsbare mensen en zijn op die manier een klein koninkrijk in de harde samenleving. Het bijzondere is dat ‘context’ hierin op twee verschillende manieren een rol speelt. Enerzijds richten de kliederkerken zich duidelijk op een bepaalde doelgroep, inclusief hun dagelijks leven en de plek waar ze wonen. Anderzijds verhouden de kliederkerken zich ook bewust tot de postmoderne tijd als context. Ze bewegen mee met de grillige complexiteit van deze tijd, waarin mensen hun eigen levensverhaal aan elkaar netwerken, zoals Castells, Ammerman en Bons-Storm¹²⁷ analyseren. Maar als gemeenschappen maken ze in hun vieren, spreken en zeker handelen ook het verhaal van Jezus zichtbaar en tastbaar, juist midden in de context van het dagelijks leven van de mensen en verbinden het daarmee.

Nesteling in de context is als ecclesiologische essentie ruimschoots aanwezig in de praktijk van de kliederkerken.

¹²³ Zie: pag. 33, Interview met Emma.

¹²⁴ Moynagh, *Church in Life*, 3.

¹²⁵ Noort [et al.], *Als een kerk opnieuw begint*, 312–25.

¹²⁶ Watkins, *Disclosing Church*, 149.

¹²⁷ Castells, *The Rise of the Network Society*, 75–76, 387–88; Ammerman, *Sacred Stories, Spiritual Tribes*, 8–13; Bons-Storm, *Gezegend leven*, 56–58.

5.2. CREATIEF KERK-ZIJN MET BEGEESTERD LEF

De werkzaamheid van de Geest is de tweede essentie van kerk-zijn die ik relevant vind. Het is een lastige essentie, die in de literatuur over nieuwe vormen van kerk er soms wat bekaaid afkomt. Het zal er mee te maken hebben dat de Geest niet zo tastbaar en concreet te vatten is. Moynagh verpakt de Geest in het Anglicaanse dogma van de triniteit.¹²⁸ Ik heb meer affiniteit met de rol die de Geest volgens De Roest in *emerging church* heeft: de beweging die een gemeenschap in haar kracht zet, zowel naar binnen als naar buiten. Maar dan moeten er wel mensen zijn die dat opmerken en kunnen aanwijzen, mensen met een gevoeligheid voor de Geest, vindt Nelleke Plomp, projectleider kliederkerk.¹²⁹ In dat kader vind ik de al eerder genoemde observatie van Watkins boeiend:¹³⁰ mensen die werken aan de rand hebben vaak meer een antenne voor de werking van de Geest. Die zien soms onverwacht via die Geest iets van kerk oplichten op onverwachte plekken en op onverwachte manieren.

Het is precies die verrassende en creatieve kant van de Geest die een kerk vleugels kan geven, die mij zo aantrekt in deze essentie. Daarom vind ik hem relevant juist voor nieuwe vormen van kerk die nog zoeken en ontdekken hoe ze kerk willen zijn.

Wordt in de praktijk van kliederkerk de werkzaamheid van de Geest ervaren? Een paar mensen noemen het expliciet, als deel van een persoonlijke ervaring in de eigen geloofsontwikkeling. Iemand noemt het ook als de enthousiaste motivatie om kliederkerk na een lastige periode weer op gang te helpen. Dat enthousiasme proef ik breder: de wil of diepgevoelde motivatie om door te gaan met kliederkerk of zelfs actief te worden. Ook in de bijna ontroerde dankbaarheid voor wat kliederkerk heeft gebracht, en dat koste wat het kost door willen zetten: ook daarin zie ik de Geest werkzaam.

De creatieve kant van kliederkerk is ook in samenhang met de Geest te zien. Want het is een creativiteit die verder gaat dan leuke werkvormen. Het is de creatieve kracht die mensen uittilt boven zichzelf en dingen laat doen die ze normaal in de samenleving niet zo gauw doen, zoals een kwetsbare vrouw die voor de hele kliederkerk kookt. En ik zie het in de gemeenschappen zelf, die meer zijn dan een optelsom van individuen. Bij de ene kliederkerk is dat sterker dan de andere.

De werkzaamheid van de Geest als essentie van kerk-zijn zie ik duidelijk aanwezig in de praktijk van kliederkerk.

5.3. KLIEDERKERK ALS VERBINDENDE GEMEENSCHAP VAN NAVOLGING

Gaandeweg dit onderzoek ben ik twee ecclesiologische essenties steeds meer in hun samenhang gaan zien: “relationele gemeenschap” en “navolging van Jezus”. Zowel in de literatuur als in de praktijkdata kom ik die samenhang tegen. In het bijbelse *koinonia* zit het eigenlijk al in elkaar verweven en in de andere bijbelse beelden – de rondtrekkende gemeenschap rond Jezus; en: het hoofd en de leden – zit dezelfde dynamiek. Wat deze gemeenschappen tot een gelovige of kerkelijke gemeenschap maakt is dat ze zijn gecentreerd rond Jezus. Müller en Dutton komen het beide tegen in hun praktijkonderzoeken bij nieuwe vormen van kerk.¹³¹ Het is voor veel nieuwe kerkelijke gemeenschappen een model van kerk-zijn.

¹²⁸ Moynagh, *Church for Every Context*, 107.

¹²⁹ Expertinterview Nelleke Plomp.

¹³⁰ Watkins, *Disclosing Church*, 151–52.

¹³¹ Müller, *Fresh expressions of church*; Dutton, ‘Unpicking Knit and Natter’.

Watkins wijst fijntjes op het verschil tussen een seculiere *community* en de bijbelse *koinonia*: het is de aanwezigheid van Jezus als centraal ijkpunt en kompas die het verschil maakt.¹³² Of zoals De Roest het zegt:

“Wat onderscheidt het kerkelijk huis voor de ziel van allerlei andere huizen of onderdak voor de ziel?”¹³³

De aanwezigheid van Jezus dwingt een gemeenschap steeds weer uit de comfortzone van de eigen groep van gelijkgezinden of gelijkgestemden te stappen, en in navolging van Jezus de gemeenschap een open huis voor de A/ander te laten zijn.

Nu zijn juist deze twee ecclesiologische essenties omgeven door vragen en twijfels. In de analyse van de kernwaarden van kliederkerk kwam dat naar voren: is kliederkerk wel een gemeenschap, gezien de lage frequentie van samenkomst? En is geloof/ het goddelijke wel voldoende aanwezig in kliederkerk? Of hebben we te maken met een “*Church of the unknown God*”,¹³⁴ zoals Shepherd en Watkins het in hun onderzoek noemen?

Ten aanzien van de vraag of kliederkerk wel echt een gemeenschap is, heb ik ervoor gepleit om de interpretatie van “gemeenschap” meer te laten inkleuren door het tijdeigene van het postmodernisme als context. Gemeenschappen die langere tijd bestaan op een vaste plek met een vaste groep participanten is ook in de bestaande kerken vaak al niet meer een realiteit. Gemeenschappen zijn nu meer fluïde, veranderlijk door tijdelijkheid en fluctuatie van betrokkenheid. Het is niet fair om de mate van gemeenschap te meten met maatstaven die niet meer in deze tijd passen. Een gemeenschap van vandaag kan morgen weg zijn, óf gaat door actieve relationaliteit op een andere manier verder.

De tweede vraag, of er genoeg geloof in kliederkerk is, wordt vaak toegespitst op de vraag naar discipelschap in kliederkerk. Van der Meulen en Plomp¹³⁵ stellen vast dat kliederkerk onvoldoende te bieden heeft aan mensen die diepgaander hun geloof willen ontwikkelen. Daarbij zal samengewerkt moeten worden met andere kerkplekken.

Discipelschap verbonden met de gemeenschap, laat een ander, misschien nog wel dynamischer beeld zien. Een gemeenschap die in haar doen en laten zich laat inspireren door het verhaal van Jezus, en dat wil belichamen in haar praktijken, heeft een enorme uitstraling. Als navolging van Jezus de norm en het ijkpunt in de gemeenschap is, zal zij op een intrinsieke manier relationeel zijn naar alle kanten en op die manier mensen kunnen aantrekken, verleiden om mee te doen.

In de praktijk blijken deze essenties andere vragen op te roepen dan uit de literatuur naar voren kwam. De lage frequentie van kliederkerk wordt wel als problematisch ervaren met het oog op de vorming van een gemeenschap, maar daar wordt ook creatief op ingespeeld in de vorm van extra activiteiten, soms in samenwerking met andere kerken. In plaats van de vraag of er wel of niet een gemeenschap is, lijken de kliederkerken meer te worstelen met het vinden van de goede balans tussen openheid naar buiten en hechte verbondenheid naar binnen. Naarmate een kliederkerk een sterker bewustzijn heeft een gemeenschap te zijn die Jezus navolgt, is die balans meer aanwezig.

¹³² Watkins, *Disclosing Church*, 153–54.

¹³³ Roest, *Een huis voor de ziel*, 109.

¹³⁴ Watkins en Shepherd, ‘The Challenge of “Fresh Expressions”’, 99–100, 107.

¹³⁵ Meulen en Plomp, ‘Discipelschap door kliederkerk’, 50.

Omgekeerd geldt hetzelfde: naarmate een gemeenschap actiever werkt aan relaties en een relationele manier van werken, krijgt geloof meer kans. Dat vraagt wel geduld, en het gunnen van tijd en ruimte aan mensen om in hun eigen tempo en op hun eigen manier geloof te ontwikkelen. Het is een manier die ook beter past in de context van deze tijd, waarin mensen zelf dingen willen ontdekken. Samenwerking met andere kerkplekken of bijvoorbeeld een Alpha-cursus biedt voldoende perspectief.

Een laatste opvallend punt in de praktijk wat betreft de aanwezigheid van geloof is het verschil tussen belichaamd geloof en gearticuleerd geloof in de kliederkerken. Bij een deel van de kliederkerken worden meer expliciete missionaire intenties geuit, dan gepraktiseerd. Er heerst een soort vanzelfsprekende gedachte die onderling en in de interviews ook werd geuit, dat gelovige mensen bij kliederkerk vooral geloofsgesprekken met niet-gelovigen zouden moeten voeren. In de praktijk is de gereserveerdheid daarin bij velen een stuk groter. Andersom heb ik veel belichaamd geloof gezien in de zin van een dienende houding die bij navraag ingegeven bleek te zijn door het volgen van Jezus. Bij een aantal mensen die ongelovig kliederkerk binnenkwamen en inmiddels gelovig zijn, bleek juist dat belichaamd geloof in de praktijk van de gemeenschap heel stimulerend en inspirerend gewerkt te hebben.

De essenties “relationele gemeenschap” en “navolging van Jezus” zijn naar mijn oordeel op wisselende manieren en in variërende sterkte aanwezig in de praktijk van kliederkerk. Het is in ieder geval overal in beginsel aanwezig op een manier die verder ontwikkeld kan worden. Daarin kunnen andere kerkplekken zeker een rol vervullen.

5.4. OP WELKE WIJZE IS KLIEDERKERK KERK IN DE CONTEXT VAN DEZE TIJD?

Samenvattend concludeer ik dat de ecclesiologische essenties “contextuele nesteling” en “werking van de Geest” ruimschoots aanwezig. Kliederkerk is een goed voorbeeld van hoe kerk-zijn op nieuwe manieren in nieuwe contexten ontdekt wordt.

De ecclesiologische essenties “relationele gemeenschap” en “navolging van Jezus” zijn in hun samenhang in beginsel aanwezig en hebben de potentie om zich verder te ontwikkelen. Dat zal in samenwerking met andere werkplekken en/of met behulp van coaching trajecten gestalte kunnen krijgen.

Is dit genoeg om kliederkerk te identificeren als kerk in de context van deze tijd? Ja, dat vind ik wel. In mijn visie maakt juist die toevoeging ‘in de context van deze tijd’, dat ik die vraag positief kan beantwoorden. Waaraan ik wil toevoegen, dat naar mijn mening elke kerk altijd een kerk-in-wording is, die het nodig heeft om zichzelf te blijven ontwikkelen en vernieuwen in samenspraak met de context, de mensen die er deel aan hebben en andere kerkplekken.

Als ik ‘het tijdeigene’ als context van kerk-zijn meeweeg, werpt dat een ander licht op de interpretatie van de ecclesiologische essenties die ik eerder heb geselecteerd.

In een tijdeigen interpretatie van ‘relationele gemeenschap’ komt een ander beeld van gemeenschap naar voren dan het beeld dat nu nog overheerst in veel bestaande kerken. Bij een interpretatie vanuit de context van de postmoderne tijd, is er de acceptatie dat gemeenschap fluïde en fluctuerend is. Tegelijkertijd is er de overtuiging dat gemeenschap vraagt om een doorgaand actieve houding van relationaliteit naar alle kanten. Gemeenschap is een werkwoord, niet een vast gegeven. Gemeenschap ontstaat en vernieuwt zich voortdurend. In dat licht is ‘relationele gemeenschap’ in sommige bestaande kerkplekken misschien wel minder aanwezig dan in veel kliederkerken.

In een tijdeigen interpretatie van ‘navolging van Jezus’ vallen ook andere accenten op, dan doorgaans in bestaande kerken gelegd worden. In de PKN is navolging en discipelschap ingekaderd in kerkordelijke structuren. In kliederkerk is er veel meer de inbedding in de gemeenschap en door de contextuele worteling ook een sterke binding met het dagelijks leven.

Evaluerende opmerkingen: hoe verder?

Terugblikkend en evaluerend is mijn ervaring dat het combineren van verschillende methoden – participerende observatie, interviews, focusgroep gesprek – goed en verrijkend heeft gewerkt, ook in het kader van een betrekkelijk klein onderzoek als deze masterthesis. Door in die triangulerende integratie van methoden een benadering te kiezen, die in de lijn van Clare Watkins¹³⁶ een alert oor en oog heeft voor de verschillende theologische ‘stemmen’ in de geleefde praktijk, kon uit de gegenereerde data een vollediger en rijker beeld van die praktijk geanalyseerd worden. Wat in de praktijk werd gezegd aan theologie (gearticuleerd) en wat werd gedaan, hoe werd gehandeld (belichaamd) bleek niet altijd parallel te lopen.

In een vervolgonderzoek zou het interessant zijn om ook de normatieve theologische stem mee te nemen in het praktijkonderzoek. De theologie vanuit de traditie van de kerk waarin mensen zijn opgegroeid of die op de achtergrond aanwezig was, speelt vermoedelijk een normerende rol in de beelden en taal van ‘kerk’, waarmee veel mensen binnen kliederkerk hun ervaringen en visies uiten.

Om die reden zou ik een meer gelijkwaardige dialoog tussen oude en nieuwe kerkplekken over de ecclesiologische essenties van kerk-zijn in de context van deze tijd, van harte aanbevelen. In die dialoog zie ik een belangrijke rol voor collaboratief onderzoek en actieonderzoek. Dergelijk onderzoek kan het over en weer bespreekbaar maken van essenties van kerk-zijn tussen oude en nieuwe kerkplekken faciliteren en ondersteunen. Ik verwacht dat ook het gesprek over de taal, de beelden en de vormen waarin een kerkplek zich laat zien en zich verbindt met mensen, met de samenleving en met de A/ander, op die manier een stimulans krijgt.

Een samenwerkende manier van onderzoek zal meer ruimte en lucht aan de Geest geven. Zowel academici als mensen die in de praktijk werken, zullen daardoor een gevoeligheid voor de werking van de Geest kunnen ontwikkelen, iets dat volgens Clare Watkins¹³⁷ en Nelleke Plomp¹³⁸ hard nodig is.

Met de Geest wordt het geklieder om kerk te zijn, in ieder geval een enthousiast en creatief geklieder!

¹³⁶ Watkins, *Disclosing Church*, 39–51.

¹³⁷ Watkins, 147–52.

¹³⁸ Expertinterview Nelleke Plomp.

BIJLAGE 1: Vragen en aandachtspunten interviews en focusgroep gesprek

1. Gegevens: naam, welke betrokkenheid bij kliederkerk, hoe lang betrokken
2. Voorvraag: Hoe ben je bij kliederkerk betrokken geraakt, wat spreekt je erin aan?
3. Hoofdvraag: Is kliederkerk voor jou kerk? Zo ja op welke manier?
4. Aandachtspunten bij de hoofdvraag: *(om op door te vragen)*
 - Een situatie of gebeurtenis waarin de geïnterviewde dacht/voelde: dit is echt kerk!
Wát maakte dat dat toen voor diegene echt kerk was?
 - mogelijke aspecten van kerk-zijn in kliederkerk:
 - gemeenschap – event
 - open en gastvrij / naar buiten gericht – gezellig clubje gelijkgezinden
 - gelovig rond God/Jezus – ‘los’ gelovig/Geest – algemeen spiritueel/zingevend
 - contextuele binding door aansluiting bij deze tijd / deze specifieke plek –
versterking moederkerk door aandacht voor jonge gezinnen/kinderen
 - samen met (andere) kerken als autonome vorm van kerk – een activiteit van kerken
5. Op welke manier zou kliederkerk wel of beter kerk kunnen zijn? Wat is nodig?
6. Heb je nog iets te zeggen, nog iets mee te geven?

BIJLAGE 2: Gebruikte codes en categorieën bij analyse praktijkdata

Uit een eerste screening kwamen 30 codes op, die ik na een proces van eliminatie en samenvoeging kon reduceren tot 22 codes. Die codes heb ik ondergebracht in 5 categorieën. In de tabel staan links de categorieën, en daarnaast de codes.

In de twee laatste kolommen staat de frequentie van de code aangegeven, waarbij onderscheid gemaakt wordt tussen ‘gesprekken’ – interviews, gesprekjes tijdens de observaties, focusgroep gesprek – en ‘observaties’ – waarin reflecties tijdens de observaties zijn meegenomen.

Achter het schuine streepje staat de frequentie van de code in ontkennende zin. Bv. code 1 komt 15 keer voor in de gesprekken als: “Ja, kliederkerk is zeker kerk”. Dezelfde code komt 8 keer voor als “Kliederkerk is niet een echte kerk”. In de totale frequenties per categorie wordt dit onderscheid niet gemaakt.

		Gesprekken	Observaties
GEMEENSCHAP	gemeenschap	22/-7	7
	samen/verbinding/ontmoeting/gezin/relatieel	40/-8	7/-2
	laagdrempelig/open/ruimte/gastvrij/veilig	44/-10	14/-3
	duurzaamheid en continuïteit van de gemeenschap	9/-1	
	<i>Totaal categorie GEMEENSCHAP</i>	141	20
CONTEXTUEEL	verbinding met eigene van plek/wijk/doelgroep	22	1
	contra-culturele opstelling - kerk op het randje	7	3
	verbinding met het tijd-eigene	21	3
	verbinding geloof met dagelijks leven	12	6
	<i>Totaal categorie CONTEXTUEEL</i>	62	13
GELOOF	geloof in God - bron, voeding, verdieping	25/-3	4/-1
	praktijk van kliederkerk als oefenplek van geloof	7	3
	geloof verkennen, ontdekken, instappen	25	
	discipelschap rond Jezus	10/-1	
	Geest - inspiratie, gave, creativiteit	5	
	Bijbel - bron, spiegel, verhalen	9	-3
	<i>Totaal categorie GELOOF</i>	85	11
MISSIONAIR	geloofsgesprek/communicatie - mensen bereiken	57/-2	3/-1
	geloofsdaden - mensen dienen	22	8
	<i>Totaal categorie MISSIONAIR</i>	81	12
KERK	kerk	15/-8	1
	iets van /onderdeel van kerk	15	
	samen kerk met anderen in mozaïek – een kerkplek	18	1
	nieuwe vorm van kerk of kerk-zijn	12	
	kerk als fluïde, dynamisch proces	12	
	sacramenten/ rituelen/liturgisch vieren en beleven	20/-2	5
	<i>Totaal categorie KERK</i>	102	7

LITERATUUR

- Ammerman, Nancy, *Sacred Stories, Spiritual Tribes: Finding Religion in Everyday Life*, Oxford: Oxford University Press, 2014.
- 'Bevindingen en lessen na ruim vijf jaar kliederkerk', Rapport PKN, 2019.
- Biezeveld, Kune, *Als scherven spreken: over God in het leven van alledag*, Zoetermeer: Meinema, 2008.
- Bons-Storm, Riet, *Gezegend leven: op weg naar een pastorale gemeente in een verbrokkelende wereld*, Gorinchem: Narratio, 2007.
- Castells, Manuel, *The Rise of the Network Society*, (The Information Age: Economy, Society, and Culture, 1), Chichester, West Sussex: Wiley-Blackwell, 2010².
- Davie, Grace, 'Religion in Europe in the 21st Century: The Factors to Take into Account', *European Journal of Sociology* 47, 2 (2006): 271–96.
- Dutton, Christine, 'Unpicking Knit and Natter: Researching an Emerging Christian Community', *Ecclesial Practices* 1, 1 (2014): 31–50.
- Lings, George, *Messy Church Theology: Exploring the Significance of Messy Church for the Wider Church*, Abingdon: The Bible Reading Fellowship, 2013.
- Mason, Jennifer, *Qualitative Researching*, London: Sage, 2005².
- Meulen, Marten van der, en Nelleke Plomp, 'Discipelschap door creatieve "kliederkerk": verbinding met andere kerkplekken nodig', *Handelingen: Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap* 47,1 (2020): 42-53.
- Meulen, Marten van der, en Martijn Vellekoop, 'The Impact of the Emerging Church on the Protestant Church in the Netherlands', *International Review of Mission* 108,2 (2019): 311–25.
- Mission and Public Affairs Council (Church of England), *Mission-Shaped Church: Church Planting and Fresh Expressions of Church in a Changing Context*, London: Church House Publishing, 2009².
- Moynagh, Michael, *Church for Every Context: An Introduction to Theology and Practice*, London: SCM Press, 2012.
- Moynagh, Michael, *Church in Life: Innovation, Mission and Ecclesiology*, London: SCM Press, 2017.
- Müller, Sabrina, *Fresh expressions of church: ekklesiologische Beobachtungen und Interpretationen einer neuen kirchlichen Bewegung*, Zürich: Theologische Fakultät der Universität, 2016.
- Noort, Gerrit [et al.], *Als een kerk opnieuw begint: handboek voor missionaire gemeenschapsvorming*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2008.
- Plaisier, Arjan, *Kerk 2025: Waar een Woord is, is een weg*, eindredactie Marloes Nouwens, Utrecht: Protestantse Kerk, Protestants Landelijk Dienstencentrum, 2016.
- De Reuver, Reinier en Martijn Vellekoop, *Mozaiek van Kerkplekken: Over verbinding tussen bestaande en nieuwe vormen van kerk-zijn*, definitieve versie voor de synode van april 2019, Utrecht: Dienstenorganisatie Protestantse Kerk in Nederland, 2019.
- Roest, Henk de, *Collaborative Practical Theology: Engaging Practitioners in Research on Christian Practices* (Theology in Practice, 8), Leiden: Brill, 2020.
- Roest, Henk de, *Een huis voor de ziel: gedachten over de kerk voor binnen en buiten*, Zoetermeer: Meinema, 2010.
- Roest, Henk de, *En de wind steekt op!: kleine ecclesiologie van de hoop*, Zoetermeer: Meinema, 2005.

- Schoenmakers, Janneke, en Krista Vreugdenhil, 'Intergenerationeel vieren: Wat kan de Protestantse Kerk in Nederland leren van de manier waarop Kliederkerk verschillende generatie betreft?', Afstudeeronderzoek Christelijke Hogeschool Ede, 2016.
- 'Tussenstand Pionieren: De impact van pionieren op sociale verbondenheid en geloofsontwikkeling', Onderzoeksrapport PKN, Utrecht: Protestantse Kerk in Nederland, 2020.
- Watkins, Clare, *Disclosing Church: An Ecclesiology Learned from Conversations in Practice* (Explorations in Practical, Pastoral and Empirical Theology), Abingdon, Oxon: Routledge, Taylor & Francis Group, 2020.
- Watkins, Clare, 'Practising Ecclesiology: From Product to Process: Developing Ecclesiology as a Non-Correlative Process and Practice through the Theological Action Research Framework of Theology in Four Voices', *Ecclesial Practices* 2, 1 (2015): 23–39.
- Watkins, Clare, en Bridget Shepherd, 'The Challenge of "Fresh Expressions" to Ecclesiology Reflections from the Practice of Messy Church', *Ecclesial Practices* 1, 1 (2014): 92–110.
- Werkgroep Vervolg Ambtstheologie, 'Geroepen door Christus: Ambtstheologie voor de Protestantse Kerk in Nederland', Synoderapport, Utrecht: Protestantse Kerk in Nederland 2022.

DIGITALE BRONNEN

- Fresh Expressions*, Website, <https://freshexpressions.org.uk/> (d.d. 27-11-2022).
- Kliederkerk Spijkenisse, Website, <http://kliederkerkspijkenisse.nl> (d.d. 27-11- 2022).
- Messy Church*, Website, <https://www.messychurch.org.uk/> (d.d. 27-11-2022).
- Messy Church Surhuisterveen, Website PKN Surhuisterveen, <https://www.pkn-surhuisterveen.nl/voor-jou/kerkdiensten> (d.d. 27-11-2022).
- Ontdekkerk Goutum-Zuiderburen, Facebookpagina, <https://www.facebook.com/Ontdekkerk-Agneskerk-919182124900707> (d.d. 25-11-2022).
- Protestantse gemeente Goutum, Website, <https://goutum.protestantsekerk.net> (d.d. 25-11-2022).
- Protestantse kerk in Nederland, Website, <https://protestantsekerk.nl> (d.d. 05-08- 2022).

Verklaringenblad masterthesis

Naam student: Martha Kroes

Titel masterthesis: Samen kliederen om kerk te zijn

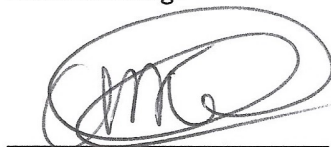
VERKLARING VAN ORIGINALITEIT

Hierbij verklaar ik dat bovengenoemde masterthesis uit origineel werk bestaat. De thesis is het resultaat van mijn eigen onderzoek en is alleen door mijzelf geschreven, tenzij anders aangegeven. Waar informatie en ideeën uit andere bronnen zijn overgenomen, wordt dat expliciet, volledig en op passende wijze vermeld in de tekst of in de noten. Een bibliografie is bijgevoegd.

Plaats, datum:

Handtekening:

Sexbierum, 12-1-2023

TOESTEMMINGSVERKLARING

Hierbij stem ik ermee in dat bovengenoemde masterthesis na goedkeuring beschikbaar wordt gesteld voor opname in de bibliotheekcollectie en dat de metadata beschikbaar worden gesteld aan externe organisaties en/of door de PThU worden gepubliceerd.

Verder verleen ik (de bibliotheek van) de PThU

wel

niet

toestemming voor het opnemen van de volledige tekst in een via internet of anderszins openbaar toegankelijke database. (Deze toestemming betreft alleen de openbaarmaking van de masterthesis, zonder verdere overdracht of inperking van het auteursrecht van de student.)

Plaats, datum:

Handtekening:

Sexbierum, 12-1-2023

